

The Ottoman Influence on Iran's Constitutional Movement: A Reflection on Theoretical Foundations

Mohammad Hossein Sadeghi * Ph.D., Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran.

Extended Abstract

Introduction

One of the most contentious topics in the historiography of the Persian Constitutional Revolution is the question of its being influenced by the Ottoman Empire. The geographical proximity between the two countries, along with their extensive political, cultural, and economic ties, created a fertile environment for such influence. However, the nature and extent of this influence remain subjects of ongoing debate among historians of the Persian Constitutional Revolution. Broadly speaking, two main perspectives have emerged. The first group denies any significant influence of the Ottoman Constitutional Revolution on Iran. Prominent scholars in this camp include Fereydon Adamiyat,

---

* Corresponding Author: Sadeghihossein@ut.ac.ir

How to Cite: Sadeghi, M. H. (2024). The Ottoman Influence on the Iranian Constitutional Revolution: A Reflection on Theoretical Foundations. *State Studies*, 10(40), 33 - 80. doi: [10.22054/tssq.2025.83439.1608](https://doi.org/10.22054/tssq.2025.83439.1608).

Homa Nategh, and Javad Tabatabai. The second group, by contrast, acknowledges that the Ottoman Constitutional Revolution did have an impact on Iran. This view is supported by figures such as Hassan Taghizadeh, Hassan Hazrati, and Davood Feirahi. Some scholars, like Fariba Zarinebaf and Rahim Raisnia, do not take an explicit stance but discuss the Ottoman Constitutional Revolution and its connection to the Persian Constitutional Revolution in ways that align them more closely with the second group. In addition to the historical documents and evidence, what renders the first group's perspective untenable is its contradictory discourse and misinterpretation of the second group's views. The view that dismisses the influence of Ottoman Constitutionalism on Iranian Constitutionalism was first introduced by Fereydon Adamiyat, later developed by Homa Nategh, and subsequently reinforced by Javad Tabatabai. The present study seeks to address the contradictions in Adamiyat's and Nategh's arguments and to critique Tabatabai's misinterpretation. His misinterpretation is rooted in the assumption that proponents of Ottoman influence claim that Iranians learned constitutionalism entirely and directly from the Ottomans—and that, without the Ottoman influence, constitutionalism in Iran would not have occurred. Yet, such a claim has never actually been made. While it is important to avoid the single-cause explanation of historical events, it must be acknowledged that by the period in question, the wave of constitutionalism had already begun and would inevitably reach Iran eventually. Nevertheless, in Iran's encounter with this wave, the Ottoman Empire played a more significant role compared to other centers of constitutionalism. This is the central focus of the present study. That said, alongside the Ottoman Empire, countries such as England, France, India, Russia, and Japan also contributed—each to varying degrees—to introducing Iranians to the idea of constitutionalism. Building on this premise, the present study aimed to examine the different perspectives regarding the influence of the Ottoman Constitutional Revolution on Iran, assess

them in light of historical evidence, and evaluate their validity through historical sources.

Materials and Methods

This study adopted a descriptive approach and drew on historical sources and research literature to address the research question.

Results and Discussion

The influence of the Ottoman Empire on the Persian Constitutional Revolution is one of the most debated topics, giving rise to a range of diverse perspectives. The current study set out to examine these perspectives, assess their validity using historical evidence, and evaluate their accuracy based on historical sources. To begin, the research classified scholars into two groups—those who acknowledge the influence of the Ottoman Constitutional Revolution on Iranian constitutionalism and those who reject it. On one side stand Taghizadeh, Hazrati, and Feirahi, who recognize this influence; on the other are Adamiyat, Nategh, and Tabatabai, who deny it. The study then examined the Tanzimat reforms as a precursor to the constitutional movements in both Iran and the Ottoman Empire. It explored how the Tanzimat was received in Iran and whether it was perceived as an influence or imitation of Ottoman reforms. In this regard, Nategh, Tabatabai, and Feirahi argue that Iran imitated the Ottoman Tanzimat reforms. Hazrati, while rejecting the notion of imitation, asserts that the relationship between the Iranian and Ottoman Tanzimat was more about influence than mere imitation. Adamiyat, in contrast, entirely denies any imitation or influence. Based on the evidence presented in this study, the views of Nategh, Tabatabai, Feirahi, and Hazrati align more closely with historical reality than Adamiyat's perspective. Similar disagreements extend to the constitutional movements themselves. Adamiyat, Nategh, and

Tabatabai, argue that the first Ottoman constitution was not truly constitutional, and could not have influenced Iran's Constitutional Revolution. This argument, however, is flawed in that it overlooks the broader historical context and adopts a narrow, purely legalistic interpretation of the constitutional movement. Despite its shortcomings, the First Ottoman Constitution did embody a form of constitutional governance. Tabatabai further contends that India, not the Ottoman Empire, was the key intermediary through which Iranians became familiar with constitutional ideas. However, this claim neglects the fact that no one asserts the Ottomans were the sole intermediary. As with Japan, Russia, England, and France, both India and the Ottoman Empire contributed to introducing constitutional ideas to Iran. The key issue is the nature and scope of each influence. Notably, even before Shushtari—whom Tabatabai cites—encountered the concept of House of Justice in India, Abu Bakr Ratib Efendi, the Ottoman ambassador to Vienna, had already discussed the new system in his diplomatic reports. Finally, the study analyzed the influence of Ottoman modernization—particularly the Tanzimat and constitutionalism—on Iranian constitutional pioneers such as Mirza Malkam Khan, Sepahsalar, Mostashar al-Dawla, and Mirza Agha Khan Kermani. This examination revealed the deep and undeniable impact of Ottoman modernization and its models on their Iranian counterparts.

Conclusion

According to the findings, it can be argued that Ottoman influence is evident in Malkam Khan's promotion of the Tanzimat idea, Sepahsalar's implementation of reforms, and the efforts of Mostashar al-Dawla and Mirza Agha Khan Kermani to legitimize constitutionalism. It is important to note that, with the exception of Mostashar al-Dawla—who spent only a brief period in Istanbul during

his travels to France—all of these figures had a long history of residence in the Ottoman Empire, often exceeding ten years. As long as the dominant discourse of reform remained centered on the Tanzimat, Iranian reformers were influenced by their Ottoman counterparts both in theory and practice. This influence is reflected in both the theoretical works—such as *Defter-i Tanzimat* (Book of Reforms), *Majlis-i Tanzimat* (Council of Reforms), and *Ketabcheh-ye Tanzimat-e Hasaneh* (The Book of Beneficial Reforms)—and in practical efforts, such as the establishment of institutions like the Majlis-i Showra-ye Dowlati (State Consultative Assembly) and the Maslihatkhaneh (House of Expediency). This influence also extended into the discourse of constitutionalism. It was in Istanbul that Malkam Khan first recognized the role of the people in legislation and began to move beyond the Tanzimat discourse toward constitutionalism. Sepahsalar, during his tenure as Iran’s ambassador to the Ottoman Empire, acted as a conduit for Ottoman reform ideas, effectively serving as a reporter of these developments to Iranian statesmen. His role was particularly significant during Naser al-Din Shah’s visit to Arab Iraq, where, alongside Midhat Pasha, he helped introduce the Shah to the achievements of the Tanzimat. Later, as Prime Minister, Sepahsalar devoted all his efforts to advancing his reform project known as *Tanzimat-e Hasaneh* (or beneficial reforms). Mostashar al-Dawla, who took significant steps in legitimizing constitutionalism in Iran, was in contact with the Young Ottomans, and his discourse closely mirrored theirs. If one considers justice to be the central theme of his legal discourse, the influence of the Young Ottomans becomes even more pronounced, as they had previously framed justice in a similar manner. In addition, it is important to note that many key texts containing constitutionalist thought in the Ottoman Empire—particularly in Istanbul—were written there. It was in Istanbul that Mirza Agha Khan Kermani defined constitutionalism as the best foundation and form of governance. Following the approach of the

Young Ottomans and Mostashar al-Dawla, he sought to legitimize constitutionalism by introducing concepts such as human rights and national interests to his audience—an achievement that would have been impossible during his time in Iran.

Keywords: Influence, Reform, Tanzimat, Constitutionalism, Iran, Ottoman Empire

تأثیر عثمانی بر مشروطه ایران؛ تأملی در مبانی نظری

محمدحسین صادقی * دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

این پژوهش به دنبال بررسی دیدگاه‌های گوناگون درباره تأثیر عثمانی بر مشروطه ایران است. با به کار گرفتن رویکرد توصیفی و متن محور ضمن ارائه پیشینه بحث، دیدگاه‌های گوناگون در این مورد را مطرح کرده و با بررسی مبانی نظری استدلال‌های دو طرف، کیفیت این تأثیرپذیری را آشکار کرده است. براین اساس می‌توان گفت که درباره تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی دو گونه دیدگاه وجود دارد: مخالفان و موافقان تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی. مهمترین نمایندگان دسته اول آدمیت، ناطق و طباطبایی و دسته دوم تقی زاده، حضرتی و فیرحی هستند. این پژوهش ضمن اثبات تأثیرپذیری و حتی تقلیدی بودن تنظیمات ایران از تنظیمات عثمانی (به عنوان پیش زمینه مشروطیت) دیدگاه مخالفان تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی را نیز رد کرد. براین اساس که با در نظر گرفتن بستر تاریخی نمی‌توان ایرادات حقوقی قانون اساسی ۱۲۹۳/م. ۱۸۷۶ را نافی مشروطیت آن قلمداد کرد. در گام پایانی این پژوهش با بررسی تأثیر تجدد عثمانی (بویژه تنظیمات و مشروطه) بر پیشگامان مشروطه خواهی در ایران (ملکم، سپهسالار، مستشارالدوله و میرزا آقا خان کرمانی) تأثیر عمیق تجدد عثمانی در اندیشه و عمل سیاسی این افراد نشان داده شد؛ به طوری که ملکم با فکر تنظیمات، سپهسالار با اجرای تنظیمات، مستشارالدوله و میرزا آقا خان کرمانی با طرح مباحث نظری و مشروعیت سازی برای مشروطه رویکردی کاملاً شبیه همتایان عثمانی خویش در پیش گرفتند و در پیشبرد جنبش مشروطه خواهی ایرانیان ایفای نقش کردند.

واژگان کلیدی: تأثیر، اصلاحات، تنظیمات، مشروطه خواهی، ایران، عثمانی.

مقدمه

از نیمه دوم قرن ۱۹ م. ۱۲ ق. به این سوی، سرریز اندیشه‌های سیاسی جدید از اروپا دو مملکت ایران و عثمانی را نیز زیر تأثیر قرار داد. این اندیشه‌ها که بر محورهای همچون «تحدید اختیارات سلطان/شاه»، «حق مردم در حکومت»، «تفکیک قوا» و مواردی از این دست استوار شده بود در ایران و عثمانی نیز طرفدارانی یافت که در نهایت موجب تغییراتی بنیادین در ساخت سیاسی هر دو کشور شد. نمود این اندیشه‌ها در هر دو کشور را می‌توان در حرکت‌های اصلاحی/اصلاحی - انقلابی همچون تنظیمات و مشروطه‌خواهی مشاهده کرد.

از جمله موضوعات مناقشه‌برانگیز در تاریخ‌نگاری مشروطه ایران، مسأله تأثیرپذیری آن از عثمانی است. همسایگی و کثرت مناسبات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی میان دو کشور زمینه‌ای مناسب برای پدید آمدن چنین تأثیرپذیری را فراهم می‌کرد؛ باین حال در میان تاریخ‌نگاران مشروطه ایران ماهیت و کیفیت چنین تأثیرپذیری مورد مناقشه و بحث است. به‌طور کلی در این مورد می‌توان با دو گونه نظر روبرو شد: ۱- آنان که تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی را منکر می‌شوند. ۲- آنان که تأثیر مشروطه عثمانی بر مشروطه ایران را می‌پذیرند. نمایندگان دسته اول آدمیت، ناطق و طباطبایی و نمایندگان دسته دوم تقی‌زاده، حضرتی و فیرحی هستند. پژوهشگران دیگری همچون زرینه‌باف و رئیس‌نیا نیز اگرچه که به‌صراحت در این مورد سخنی نگفته‌اند اما مباحثی که درباره مشروطه عثمانی و نسبت آن با مشروطه ایران طرح کرده‌اند آنها را در دسته دوم قرار می‌دهد (بنگرید: رئیس‌نیا، ۱۳۷۰؛ Zarcone & Zarinebaf-Shahr 1993).

در کنار آگاهی‌های مبتنی بر اسناد و شواهد تاریخی آنچه پذیرش دیدگاه دسته اول را ناممکن می‌کند گفتار متناقض و برداشت اشتباه ایشان از دیدگاه دسته دوم است. دیدگاهی که قائل به عدم تأثیر مشروطه عثمانی بر مشروطه ایران است با فریدون آدمیت آغاز، از سوی هما ناطق پی گرفته و با سیدجواد طباطبائی برجسته شد. این جستار بر آن است که ضمن پرداختن به تناقض‌های آدمیت و ناطق، برداشت نادرست طباطبایی را نیز نقد کند. این برداشت نادرست از آنجا ناشی می‌شود که وی معتقد بود موافقان این تأثیرپذیری برآنند که ایرانیان مشروطیت را -تماماً و بی‌واسطه- از عثمانی آموخته‌اند و چنانچه مشروطه

اول عثمانی نبود، ایران نمی توانست صاحب تجربه مشروطیت شود. حال آنکه چنین مدعایی اصلاً مطرح نشده است. ضمن توجه بر لزوم «تک‌علتی» ندیدن رخدادها باید توجه داشت که در طول دوره مورد بحث، موج مشروطیت به راه افتاده بود و دیر یا زود ایران را نیز درمی‌نوردید؛ هرچند در جریان رویارویی ایران با چنین موجی، عثمانی نقش بیشتر و مهم‌تری نسبت به دیگر کانون‌های مشروطه‌خواهی ایفا می‌کرد. آنچه مورد نظر این پژوهش است همین نکته است وگرنه علاوه بر عثمانی، انگلستان و فرانسه، هند، روسیه و ژاپن نیز هرکدام به اندازه‌ای در آشنایی ایرانیان با «فکر مشروطه» سهمی داشتند. با درنظر گرفتن آنچه گفته شد، این پژوهش به دنبال آن است که ضمن مرور دیدگاه‌های گوناگون درباره تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی، آنان را به محک داده‌های تاریخی بزند و با بهره‌گیری از منابع تاریخی درستی یا نادرستی هرکدام از آنها را بسنجد.

تنظیمات و خیال «کنسلیطوسیون»

رخداد مشروطه، چه در ایران و چه در عثمانی را باید در ادامه فرایند اصلاح‌گرایانه‌ای دانست که در پی انجام اصلاحات اساسی در ساختار سیاسی بودند. این اصلاحات که از آن هم در عثمانی و هم در ایران با عنوان «تنظیمات» یاد شده است؛ تلاشی بود از سوی دیوانسالاران برجسته‌ای همچون مصطفی رشید پاشا، صادق رفعت‌پاشا، عالی‌پاشا و فؤادپاشا در عثمانی و میرزاملکم خان ناظم‌الدوله، میرزا حسین خان سپهسالار و میرزایوسف خان مستشارالدوله و دیگرانی در ایران. رهبران تنظیمات در هر دو کشور تلاش می‌کردند تا حد امکان و بدون آنکه حساسیت نهادهای قدرتمند محافظه‌کار را برانگیزند، اصلاحاتی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را به اجرا بگذارند. هرچند تجربه تنظیمات در هر دو کشور گامی به جلو و حرکتی در جهت اصلاح ساختار سیاسی بود؛ اما بنا بر دلایل گوناگون و در رأس آنها مقاومت نهادهای محافظه‌کار (دین و سلطنت) این تنظیمات به آنچه مورد انتظار رهبران بود نرسید. باید توجه داشت که تنظیمات در هر دو کشور تقریباً همزمان و پیش‌زمینه‌ای برای مشروطیت بود و بدون فهم تنظیمات امکان فهم مشروطه میسر نخواهد شد.

فرمان تنظیمات که از آن با عنوان «خط شریف گلخانه» (۱۸۳۹م./۱۲۵۵ق.) نیز یاد می‌شود تلاشی بود از سوی دیوانسالاری عثمانی و در رأس آن مصطفی رشیدپاشای صدراعظم که در ادامه برنامه اصلاحی سلطان محمود دوم قرار داشت. مهمترین مواردی که در این «فرمان»^۱ ذکر شده عبارتند از: موافقت سلطان با تشکیل نهادهایی جدید برای حفظ امنیت، جان، مال و آبروی مردم، پی‌ریزی نظامی ثابت برای گرفتن مالیات و ایجاد روش‌های جدید برای سربازگیری، آموزش و تدارک نیروهای مسلح (شاو، ۱۳۷۰: ۱۵۰/۲). همچنین در این فرمان می‌توان با اشاره‌ای نه‌چندان صریح با تساوی همه اتباع عثمانی در برابر قانونی که در آینده به نگارش در خواهد آمد، مواجه شد (زورشر، ۱۴۰۳: ۷۲).

فرمان اصلاحات که در ۱۸۵۶م./۱۲۷۲ق. صادر شد نیز جز تأکید بر «تأمیناتی که در خط همایونی [گلخانه] قرائت شده بود» نکته چندان تازه‌ای نداشت. این فرمان برای نخستین بار در عثمانی اصول مبتنی بر برابری و مساوات را به ارمان آورده بود (Tanör, 2002: 90). اینکه یاووز آبادان، دومین وظیفه مهم تنظیمات را «کاستن از قیدهای محدود کننده شخصیت فردی» و پیش‌زمینه‌ای برای شکل‌گیری «حریت فردی» می‌داند را نیز باید در ربط با همین موضوع، تفسیر کرد (بنگرید: آبادان، ۱۳۹۱: ۷۵). سیددانی اغلو تنظیمات را به خاطر دربرگرفتن حقوق و آزادی‌های اساسی از جمله: امنیت جان و مال و آبرو، مالیات برابر و عادلانه و خدمت نظام وظیفه مساوی، «یک سند حقوقی نیمه‌قانونی (Semi Constitutional)» به شمار آورده است. اجرای اصولی که در متن این فرمان مورد تصریح قرار گرفته‌اند، به مجلسی که موجودیت و قدرت خود را از همین فرمان گرفته بود (مجلس والای احکام عدلیه) واگذار می‌شد. بر اساس این خط، سلطان عثمانی به میل خود (و زیر فشار صدراعظم) اختیاراتش را محدود کرده و به مجلسی به نام «مجلس والای احکام عدلیه» می‌دهد. در این شرایط، قوه قانون‌گذاری در عثمانی که توانش را از سندی نیمه‌حقوقی گرفته بود به مجلسی مشورتی که آن هم ماهیتی نیمه‌حقوقی داشت واگذار

۱. ویژگی مهم خط شریف گلخانه «فرمان» بودن و تعلق داشتن آن به اراده سلطان و نه مردم بود.

می‌شد. از آن پس بود که عثمانی، گام نهادن در مسیر تفکیک قوا و گذار به پارلمان مدرن را تجربه می‌کرد (سید دانلی‌اغلو، ۱۳۹۱: ۳۳۹-۳۴۰).

تقریباً همزمان با تنظیمات در عثمانی، در ایران و ساخت سیاسی حاکم بر دولت قاجاری نیز تحولاتی در حال رخ دادن بود.^۱ پیش از آنکه در عثمانی، اراده سنی به صدور فرمان تنظیمات قرار دهد، میرزا ابوالقاسم فراهانی (د: ۱۸۳۵م./ ۱۲۵۱ق.) «نصب و عزل و قطع و فصل کار و اجراء امور دولت و دادن و گرفتن مواجب و منصب را می‌خواست منحصر به تصویب خود نماید و در مجلس وزارت صورت دهد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۳۷)؛ بدین صورت قائم مقام بنا داشت که «شاه باید سلطنت کند نه حکومت» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۴۳). هرچند او به اندازه هم‌تایان عثمانی خویش یاری بخت را به همراه نداشت و نه تنها به مقصود خود نرسید که جانش را نیز از کف بداد.

زمانی که میرزاتقی‌خان فراهانی به صدارت رسید (۱۲۶۴ق./ ۱۸۴۸م.)، فرمان تنظیمات در عثمانی صادر شده بود و صدراعظم‌های عثمانی نیز توانسته بودند اختیار امور را تا اندازه زیادی از دربار گرفته و به باب‌عالی منتقل کنند. اما آنچه وی را از تلاش برای تحدید اختیار سلطان بر حذر می‌داشت، عاقبت قائم مقام بود. باری استبداد در ایران چنان ریشه دوانیده بود که امیرکبیر را نیز به سرنوشت قائم مقام دچار کرد. در زمان امیرکبیر، قطع نظر از احکام شریعت، اراده پادشاه، منبع قانون یا عین قانون بود و به تبع سلطان، اراده صدراعظم نیز عین قانون تلقی می‌شد. در اصل، اختیار نامحدود سلطنت، همچنان دست نخورده بود اما به اراده سلطان، حکومت و اداره کشور، یکسره به امیر واکزار می‌شد (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۱۴).

مشهور است که امیرکبیر «خیال کنسلیطوسیون» داشت (بنگرید: میرزا یعقوب خان ارمنی، ۱۳۹۵: ۲۱؛ آدمیت، ۱۳۶۲: ۲۲۳-۲۲۴؛ همو، ۱۳۶۴: ۱۰۶). از این «خیال» میرزا تقی‌خان تا کنون تفسیرهای متفاوتی ارائه شده است. آدمیت معتقد است که دلیلی برای تردید در صحت این گزاره نداریم، اما منظور از «کنسلیطوسیون» نوعی «دولت منتظم» بود؛ یعنی محدودیت اراده فردی و استوار ساختن اداره مملکت بر پایه قواعد و اصول و

۱. برای آگاهی بیشتر بنگرید: طباطبایی، ۱۳۹۵: فصل دوم (۱۳۳-۲۰۹).

مصون داشتن حقوق و جان و مال افراد از اعمال خودسرانه. وی با استناد به تجربه تنظیمات و تکاپوهای اصلاحی مصطفی رشیدپاشا در عثمانی، منظور امیرکبیر از «کنسلیطوسیون» را اصلاحات به سبک تنظیمات عثمانی و «ایجاد دولت منتظم» دانسته است (آدمیت، ۱۳۶۴: ۱۰۳-۱۰۲). آدمیت بر آن است که امیرکبیر زمانی از خیال کنسلیطوسیون سخن می‌گوید که بحث حق زندگی وزیران به میان آمده بود. وی به خوبی می‌دانست که اگر عزل شود حق زندگی نخواهد داشت. او حتی در جایی گفته بود سرانجام شاه «مرا قربان خواهند کرد». (میرزا یعقوب خان ارمنی، همانجا؛ آدمیت، ۱۳۶۲: ۲۲۷) در قرینه تاریخی، مصطفی رشیدپاشا صدراعظم همزمان امیرکبیر با اعلام خط شریف گلخانه پایه دولت منتظم عثمانی را ریخته و امنیت جان و مال را جزو حقوق اساسی افراد شناسانده بود. آن‌چنانکه از گفتگوی او و پالمرستون (سفیر انگلستان) برمی‌آید یکی از انگیزه‌های او در گنجاندن امنیت جانی در فرمان گلخانه همین بود که بعد از آن، «جان وزیران بازیچه هوس سلاطین مستبد عثمانی قرار نگیرد». (آدمیت، همانجا)

در نقطه مقابل این دیدگاه، فیرحی و طباطبایی قرار دارند. فیرحی معتقد است که امیرکبیر با تجربه‌ای که از سرنوشت قائم‌مقام اندوخته بود، نمی‌توانست حتی الگوی تنظیمات روسیه و عثمانی را نیز دنبال کند و شیوه صدارتش با الگوی تنظیمات فاصله زیادی داشت. او منظور امیرکبیر را نوعی «سلطنت منتظم» می‌دانست که در آن، قدرت در دستگاه صدارت متمرکز بود و با تأسیس وزارت‌خانه‌ها، تقسیم کار در هیئت وزیران انجام می‌گرفت (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۱۵-۱۱۷). نظر طباطبایی نیز در نقطه مقابل آدمیت قرار دارد. او در مخالفت با آدمیت، «خیال کنسلیطوسیون» را به «قانون اساسی» تعبیر کرده و مدعی است که به نظر نمی‌رسد صرف ایجاد دولت منتظم در سال‌های نخست سلطنت ناصرالدین شاه مانع عمده‌ای داشته باشد (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۵۲). طباطبایی حتی این خیال را «صورتی از سلطنت مشروطه» و در کنار «استقلال مجلس وزارت میرزا ابوالقاسم»، «نقطه آغاز مشروطه‌خواهی ایرانیان» به شمار آورده است (همان، ۵۵، ۱۴۳).

سخن فیرحی و طباطبایی هر دو از زاویه‌ای درست هستند. به نظر نگارنده امیرکبیر آن اندازه از دانش سیاسی برخوردار بود که فرق میان «تنظیمات» و «مشروطه» را بفهمد و اگر واقعاً به دنبال تنظیمات مانند عثمانی بود، دلیلی نداشت که به جای واژه تنظیمات،

کنسلیطوسیون را به کار برد. فیرحی نیز در آنجا که «خیال کنسلیطوسیون» را «فقط صرف خیال» می‌داند (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۱۶) سخنی به اشتباه نگفته، چرا که به درستی معتقد است امیرکبیر «حتی الگوی تنظیمات روسیه و عثمانی را نیز نمی‌توانست دنبال کند» (همانجا)؛ چه رسد به مشروطه. با این حال چنین برداشتی نمی‌تواند به تنهایی نافی درستی تعبیر طباطبایی از خیال امیرکبیر باشد. صدراعظم قاجاری که بهتر از هر کس، از «امتناع» برپایی نظام مشروطه خبردار بود، چرا نتواند لااقل «خیال کنسلیطوسیون» در سر داشته باشد؟!

در ۱۲۷۰ ق. / ۱۸۵۴ م. احتمالاً میرزا آقاخان نوری اولین صدراعظم دوره ناصری بود که تلاش کرد تا «مجلس مشورت» تشکیل دهد (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۲۳؛ نیز بنگرید: اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۳۸). در این زمان، شانزده سال از صدور فرمان تنظیمات و هفده سال از تشکیل «مجلس والای احکام عدلیه» در عثمانی می‌گذشت و بسیار بعید است که دیوانسالاری قاجاری در تشکیل چنین مجلسی، به تجربه کشور همسایه نظر نداشته باشد. با عزل میرزا آقاخان نوری در ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۸ م. و تشکیل دو مجلس به نام‌های «مجلس شورای دولتی» و «مصلحت‌خانه» توسط ناصرالدین شاه (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۳۳)، مفاهیمی همچون «مجلس» و «شورا» نیز به تدریج وارد ادبیات سیاسی قاجاری شدند (بنگرید: اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۸۰۹/۳-۱۸۱۰، ۱۸۲۳-۱۸۲۲).

یک سال پس از تشکیل مجلس شورای دولتی^۱ یعنی در ۱۲۷۶ ق. / ۱۸۵۹ م. «مجلس مصلحت‌خانه» / «مجلس مشورت‌خانه» برپا گشت. در برخی ولایات هم نوعی مصلحت‌خانه محلی مرکب از معتمدان شهر که شبیه انجمن ولایتی بود دایر شد (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۱۸۹). آدمیت و ناطق مصلحت‌خانه را دارای «خصلت دستگاه مشورتی محض» قلمداد کرده‌اند و برآنند که بر اساس رساله انتقادی که ملکم خطاب به اهل مصلحت‌خانه نوشته معلوم می‌شود که «آن مجلس را در اصل بر پایه نظریه انفصال قوای دولت برپا داشته بودند» (همان، ۱۹۰). به همین ترتیب، مصلحت‌خانه‌های محلی که در بعضی ولایات و از معتمدان و سرشناسان شهر تشکیل می‌شدند نیز سلف همان مجالس تنظیمات ولایتی هستند که در ۱۲۹۲ ق. / ۱۸۷۵ م. و به دست میرزااحسین خان سپهسالار در ایران به وجود آمدند

۱. آدمیت و ناطق از این مجلس با عنوان «شورای دولت» یاد کرده‌اند. بنگرید: (آدمیت و ناطق ۱۳۵۶: ۱۸۹)

(همان، ۲۰۹). تمام این موارد از این جهت مهم است که بدانیم تأسیس مجالسی غیر از مجالس شورایی انتخابی از سوی مردم/پارلمانی در ایران نیز مانند عثمانی دارای پیشینه بوده است.

تنظیمات ایران و عثمانی؛ تقلید یا تأثیر؟

این که تنظیمات ایران، تقلیدی از روی دست عثمانی بود یا نه، موضوعی است مورد مناقشه. فیرحی و طباطبایی تقلیدی بودن تنظیمات ایران از عثمانی را پذیرفته‌اند؛ ناطق بر آن است که آنچه رخ داد هم تأثیر بود و هم تقلید؛ حضرتی با رد تقلید بر تأثیر تأکید دارد و آدمیت منکر و مخالف تقلید و تأثیر تنظیمات عثمانی بر تنظیمات ایران است.

دیدگاه‌های گوناگون درباره تقلیدی یا تأثیری بودن نسبت میان تنظیمات ایران و عثمانی

تأثیر	تقلید	
x	x	آدمیت
✓	✓	ناطق
x	✓	طباطبایی
x	✓	فیرحی
✓	x	حضرتی

فیرحی مهم‌ترین نوگرایان ایرانی را «جناح نوگرای دربار یا حلقه استانبول» نامیده و بر این باور است که تنظیمات حسنه، زمینه را برای فعالیت این گروه فراهم کرده بود (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۹۹-۲۰۰). با این حال، وی دلیل شکست تنظیمات سپهسالار را تقلید از عثمانی می‌داند؛ درحالی که عثمانی خود مقلد اروپا بود و تنظیمات در خود عثمانی شکست خورده بود (همان، ۲۲۰). تقلید ایران از عثمانی در برنامه تنظیمات نکته‌ای است که از چشم مورخان قاجاری نیز پنهان نمانده؛ برای نمونه اعتمادالسلطنه با اشاره به میرزا حسین خان و دلیل شکست برنامه اصلاحی‌اش، تقلید ایران از عثمانی در تنظیمات را چنان می‌داند که گویی: «کوری عصاکش کور دیگر شود.» (بنگرید: اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۶۱). درستی

۱. در اینجا به کار گرفتن تعبیر «حلقه» چندان درست به نظر نمی‌آید. چرا که این افراد با وجود ارتباط مداومشان، فاصله زیادی از یکدیگر داشته و زمان حضورشان در استانبول نیز متفاوت بود.

داوری اعتمادالسلطنه زمانی آشکار می‌شود که میرزاملکم خان نیز با گذر زمان متوجه شکست آن سیاست مقلدانه شده بود (بنگرید: میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۵۹). از نظرگاهی متفاوت، فیرحی با توجیه تقلید ایران از عثمانی، تنظیمات عثمانی را تقلیدی نسبتاً بومی شده از الگوی تجدد اروپایی می‌داند و معتقد است که این برنامه بر بنیاد تجربه خلافت و مقتضیات مذهب سنت و جماعت استوار بود که با الاهیات شیعه و سنت سلطنت در ایران فاصله قابل درکی داشت. وی در ادامه، بدین دو نکته اشاره می‌کند که: «برای ملتی که از خلاقیت افتاده و در دامن تقلید فرو غلطیده بود، تقلید از اصلاحات عثمانی، ممکن‌ترین تقدیر زمانه می‌نمود. زیرا این الگو نزدیکترین چیز به ممکنات فرهنگی - تاریخی اصلاح برای ایرانیان می‌نمود. ثانیاً، شرایط دربار ایران و روحیات ناصرالدین شاه حتی اجازه اجرایی کردن الگوی عثمانی را هم نمی‌داد» (فیرحی، ۱۴۰۰: ۲۲۱).

طباطبایی نیز بر آن است که: «رجال اصلاح طلب و روشنفکران ایرانی از سویی تصور می‌کردند که پیروی از تنظیمات عثمانی، زودتر می‌تواند ایران را به مقصد برساند و از سوی دیگر هم تقلید تجربه غرب را خالی از آفت‌هایی نمی‌یافتند» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۴۸۳). نگارنده این سطور با نظر طباطبایی که معتقد است: «تقلید از تنظیمات، اگرچه آخرالدوای انحطاط مژمن ایران نبود، اما کمترین دواپی بود که می‌توانست تجویز شود.» (همان، ۴۸۴) همراه است و چنین می‌پندارد که تجربه تنظیمات، در ایران نیز مانند عثمانی با تمام کاستی‌ها و بلندی‌هایی که داشت تجربه‌ای بس ارزشمند در پیمودن مسیر تجدد و فراهم کردن بستری برای مشروطه‌خواهی بود.

ناطق منکر تأثیر تنظیمات عثمانی بر تنظیمات ایرانی نیست و از همین روی، میان دستخط برابری مسلمانان و نامسلمانان که میرزا آقاسی یک سال پس از صدور «خط شریف گلخانه» (۱۸۳۹م./ ۱۲۵۵ق.) از محمد شاه قاجاری گرفت قائل به توالی است (ناطق، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۰). وی با وجود اینکه پذیرفته است، «ترکان صد سالی زودتر از ما دست به اصلاحات و "تنظیمات" زدند» (همان، ۱۳۲)، تقلید ایران از عثمانی در اجرای تنظیمات را یکی از عوامل ناکامی اصلاحات در ایران قاجاری دانسته است. بنا بر آنچه او نوشته:

بدبختی ایرانیان در سده نوزده این بود که خواستند از بیراهه عثمانی راه بر مدنیت و پیشرفت غرب بکشایند. پس جمله مفاهیم را ترک‌وار و وارونه به عاریت گرفتند؛ هم بدان خیال که به ناف فرنگستان رسیده‌اند. از آن جمله: ناسیونالیسم اسلامی به جای استقلال‌طلبی، مشروطیت اسلامی به جای پارلماناریسم، تکیه بر دین رسمی در قانون به جای جدائی دین از دولت و تبعیض قومی و مذهبی به جای برابری شهروندی که همگی ارمغان ترک‌اند (همانجا).

اما موضع آدمیت در نقطه مقابل دیدگاه‌های فوق قرار می‌گیرد. وی تنظیمات ایران و عثمانی را در عرض یکدیگر قرار داده و بر آن است که هر دو کشور ایران و عثمانی پس از آنکه «شکست‌های نابکارانه‌ای خوردند و سرزمین‌ها از دست دادند- به چاره‌جویی برخاستند. چون در میدان کارزار درس عبرت گرفته بودند، هر دو به فکر تأسیس "نظام جدید" افتادند» (آدمیت، ۱۳۶۲: ۱۶۰). وی بر آن است که میرزاتقی خان و مصطفی رشیدپاشا یکدیگر را می‌شناختند، با هم نامه‌نگاری داشتند و به احوال هم آشنا بودند. مأموریت میرزاتقی خان در عثمانی و صدارت وی نیز همزمان با زمامداری رشیدپاشا بود. امیرکبیر وضع نظام جدید را در ایران و عثمانی به‌خوبی می‌شناخت و به این نکته واقف بود که هر دو نظام بر یک پایه بنا نهاده شده و نقص هر دوشان نیز یکی بود، یعنی فرمانده و صاحب‌منصب لشکری تربیت‌یافته نداشتند. از همین روی بود که هم ایران و هم عثمانی برای رفع این مشکل کوشیدند (همان، ۱۸۲-۱۸۴). بنا بر نوشته آدمیت، اقدامات ترقی‌خواهانه امیرکبیر پس از مرگش متوقف شد ولی برعکس ایران، عثمانی‌ها سیاستی پیگیر دنبال کردند و ترقی نمودند. «بخصوص در اخذ بنیادهای مدنی اروپائی راه راستی پیش گرفتند- و ما تقلید مضحک هرچیز را درآوردیم. در واقع خودمان را دست انداختیم» (همان، ۱۸۴). با این تفاسیر جای این پرسش باقی است که چگونه ممکن است میرزاتقی خان (امیرکبیر) که دوره حضورش در عثمانی بسیار کمتر از میرزااحسین خان (مشیرالدوله) بوده و احتمالاً حتی استانبول را نیز ندیده بود مسیری هم‌جهت با تنظیمات ایران عثمانی در پیش گرفته باشد اما میرزااحسین خان که بیش از ده سال مقیم پایتخت عثمانی بوده و تنظیمات

عثمانی را از نزدیک درک می‌کرد تأثیری از این جریان نگرفته باشد؟! جالب توجه است که آدمیت همزمانی صدارت سپهسالار و مدحت پاشا در ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. را از دو جهت مهم دانسته است. یکی رقابت و چشم‌وهم‌چشمی این دو در اجرای اصلاحات و دیگری توجهی که دولت ایران به اصلاحات مدحت‌پاشا نشان داد (آدمیت، ۲۵۳۶: ۱۵۳-۱۵۴). وی با نقل مطلبی از روزنامه *ایران* توجه و تعقیب اصلاحات مدحت‌پاشا از سوی دولت قاجاری را نشان داده و دلیل آن را میل دولت قاجاری به توجیه سیاست ترقی‌خواهانه خود با اشاره به اصلاحات کشور همسایه دانسته است (بنگرید: همان، ۱۵۴-۱۵۵).

وی در گفتاری تناقض‌آمیز آشنایی سپهسالار با «تمدن غربی و اصول سیاست اروپایی» زیر تأثیر تنظیمات عثمانی را رد کرده و بر آن است که سپهسالار بیش و پیش از آنکه متأثر از تنظیمات عثمانی باشد، زیر تأثیر آشنایی بدون واسطه با مدنیت اروپایی بویژه در فرانسه بود. وی منکر تأثیر تنظیمات بر «تجربه عملی» سپهسالار نیست اما میزان این تأثیر را بیشتر از تجربه‌ای که او از حضور در هند و قفقاز و یا توجه به ترقی‌زاین داشت، نمی‌داند. وی با اشاره به دو طرح قانون اساسی سپهسالار در ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. او را حتی جلوتر از مدحت‌پاشا که در ۱۲۹۳ ق. / ۱۸۷۶ م. قانون اساسی عثمانی را به تصویب رساند، می‌داند. آدمیت با رد سخن تقی‌زاده مبنی بر اینکه: «میرزا حسین خان به علت اقامت طولانی در عثمانی و مشاهده اصلاحات عالی‌پاشا و فؤادپاشا و خاصه مدحت‌پاشا و اعلان مشروطیت او- تحت تأثیر تمدن غربی و اصول سیاست اروپایی درآمده بود.» (همان، ۱۵۶) چنین تأثیری را انکار می‌کند (آدمیت، ۲۵۳۶: ۱۲۷، ۱۵۶-۱۵۷).

نقطه مقابل نظر آدمیت، حضرتی است که از زاویه‌ای متفاوت با ناطق، طباطبایی و فیرحی تأثیرپذیری سپهسالار از مدحت‌پاشا را انکارناپذیر می‌داند. به‌طوری که از سپهسالار به عنوان «گزارشگر اصلاحات عثمانی» یاد کرده و او را «بدون تردید متأثر از آن تحولات» دانسته است (حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۸۳-۲۸۴). حضرتی به درستی گفتار متناقض آدمیت درباره سپهسالار و تأثیر حضور وی در عثمانی را دریافته است (بنگرید: همان، ۲۸۴). آدمیت در اندیشه ترقی، تأثیر حضور سپهسالار در عثمانی را رد کرده بود (۱۲۷، ۱۵۶-۱۵۷) و این

۱. استناد وی به مقالات تقی‌زاده، ج ۲، ص ۱۸۰ است که به همت ایرج افشار گردآوری شده است.

در حالی است که پیشتر و در فکر آزادی، نظری کاملاً متفاوت ابراز کرده است. چنانکه گفته بود:

دوره دوازده ساله‌ای که مشیرالدوله نمایندگی ایران را در اسلامبول داشت مصادف بود با تحولات بزرگ مدنی و سیاسی عثمانی که بالاخره به اعلان حکومت مشروطه در آن مملکت منتهی شد (۱۲۹۳). میرزااحسین خان با رهبران این نهضت مثل عالی‌پاشا، فوادپاشا و از همه نامدارتر مدحت‌پاشا، نویسنده قانون اساسی عثمانی دوستی و صمیمیت داشت. توقف طولانی او در دربار عثمانی و تحولات عمیقی که در آن کشور در حال تکوین بود در افکار میرزااحسین خان اثر مستقیم بخشید. و چون به زمامداری ایران رسید جهد فراوان کرد که ایران در راه ترقی و تجدد و عدالت و مساوات و حکومت قانون قرار گیرد. از این نظر در تاریخ نهضت بیداری ایران مقامی بسیار ارجمند دارد (آدمیت، ۱۳۴۰: ۵۸).

حضرتی بر آن است که مدحت‌پاشا به عنوان شخصیتی نوگرا مورد ستایش دولتمردان اصلاح‌طلب ایرانی مانند سپهسالار و ملکم بود و در مقابل، کارگزاران محافظه‌کار مخالف اصلاحات هم در عثمانی و هم در ایران چهره‌ای منفی از او نمایش می‌دادند (بنگرید: حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۸۲). برخلاف ناطق و آدمیت که نظر خوشی نسبت به مدحت‌پاشا نداشته و برآنند که او با ایرانیان دشمنی داشت (بنگرید: ناطق، ۱۳۸۰: ۲۰۷؛ آدمیت، ۲۵۳۶: ۴۱۹)، حضرتی چنین قضاوتی را منصفانه نمی‌داند. او بر آن است که حتی مدحت‌پاشا خواهان انجام اصلاحات نوگرایانه در ایران بوده و در این مسیر تلاش‌هایی هم کرده است. ازجمله ایجاد رابطه بسیار دوستانه با سپهسالار و استقبال و پذیرایی گرم از ناصرالدین شاه در سفر به عتبات. حضرتی، سپهسالار را یکی از اصلی‌ترین حلقه‌های انتقال افکار و اندیشه‌های مدحت‌پاشا به ایران می‌داند (حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۸۳).

با در نظر گرفتن آنچه گفته شد، درباره تنظیمات ایران و نسبت آن با تنظیمات عثمانی می‌توان با این سخن همراه بود که «در "تنظیمات" عصرِ ناصری، ترکیبی از درک *

تنظیمات عثمانی و تجدد اروپایی، با توجه به "مشاهدات متجددانه" ایرانی مورد توجه بود» (بوستان افروز، عامری گلستانی و توسلی رکن آبادی، ۱۴۰۲ الف: ۳۶) باری نمی توان تأثیر تنظیمات عثمانی بر تنظیمات ایرانی را محدود به میدان عمل کرد (در این باره بنگرید: همان، ۳۷)؛ چراکه تنظیمات ایران نیز همچون همتایان عثمانی شان ملاحظات نظری جدی درباره تنظیمات داشتند که از آن میان حداقل سه مورد برای ما شناخته شده است. دفتر تنظیمات (کتابچه غیبی) میرزاملکم خان، مجلس تنظیمات آفرخ خان امین الدوله و کتابچه تنظیمات حسنه میرزا حسین خان سپهسالار.

مشروطه ایران و نسبت آن با مشروطه عثمانی

آدمیت در جایی دیگر سخنی گفته که پایه ای بر مهم ترین مدعای منتقدان ایرانی مشروطه اول عثمانی است. او با اشاره به «اغتشاش ذهنی» نو عثمانیان و همتایان ایرانی شان همچون سید جمال الدین اسدآبادی بر آن است که «یک نوع اغتشاش ذهنی در تعقل سیاسی اهل دانش و فکر آن کشورها» وجود داشت (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۵۲). او از همینجا مدعایی را پایه گذاری می کند که باور دارد مشروطه اول عثمانی اصلاً مشروطه نبود.

نظام مشروطیت را عین قانون «مشورت» اسلامی می پنداشتند؛ مفهوم «پیمان اجتماعی» را به «بیعت» و «اجماع» تعبیر می نمودند؛ و حتی حکومت جمهوریت را قابل انطباق با اصول شریعت می شمردند. همه آن تعبیرها و تأویل ها بی معنی بود؛ بیعت و اجماع کجا، قرارداد اجتماعی کجا؟! نظام مشروطه غربی چه ربطی با مشورت اسلامی داشت؟ (همان، ۱۵۳)

از بین پژوهشگران ایرانی، مهمترین مخالف «مشروطیت مشروطه اول عثمانی» طباطبایی است. او ضمن اینکه قانون اساسی اول را به لحاظ حقوقی قانون اساسی نمی داند، به طریق اولی تأثیرپذیری مشروطه ایران از مشروطه عثمانی را نیز نمی پذیرد (بنگرید: ادامه همین

۱. مندرج در: میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۲۳-۵۹

۲. مندرج در: میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۷۲-۸۶

۳. تهران: امید فردا، ۱۴۰۰

جستار). همچون آدمیت نقطه آغاز مخالفت طباطبایی نیز به سخنی از تقی‌زاده بازمی‌گردد. آنجا که تقی‌زاده در دی ماه ۱۳۳۷ خورشیدی در باشگاه مهرگان مدعی شده بود که:

کلمه مشروطیت از لغت «شارت» فرنگی به معنی فرمان و قرارداد اخذ شده و در مشرق‌زمین هم لفظ مشروطیت و هم اصطلاح قانون‌اساسی و هم خود شکل حکومت معروف به این اسم، به ایران از مملکت عثمانی آمده و از آنجا اقتباس شده است (تقی‌زاده، ۱۳۹۹: ۵۴).

طباطبایی این سخن تقی‌زاده را به معنای آن دانسته که مشروطه ایران، به گفته خودش «وارداتی» و تقلیدی از عثمانی بوده است. از همین‌روست که بر «فضل تقدم» برقراری نظام مشروطیت با ملت انگلستان تأکید دارد:

پس، اگر سرمشقی برای مشروطیت ایران وجود داشته باشد، همانا تجربه تاریخی و بسیار کهن انگلستان است. فضل تقدم برقراری نظام مشروطیت با ملت انگلستان است که نخستین «مجلس مبعوثان را در سال ۱۲۹۵ میلادی» تشکیل داد (طباطبایی، ۱۳۹۸: ۶۰۳/۲).

در اینکه تجربه مشروطه انگلیس بر عثمانی تقدم دارد، بحثی نیست. بحث در این است که مشروطه ایران از کدامیک تأثیر بیشتری گرفت؟ انگلیس که آن سر دنیا بود و ششصد سال پیش، مشروطه کرده بود یا عثمانی که همسایه دیواره‌دیوار بود و همزمان با ما؟ طباطبایی قانون‌اساسی پنداشتن آنچه در ۱۲۹۳ ق. / ۱۸۷۶ م. در عثمانی و با همین عنوان اعلان شد را مصداق «گرد بودن هر گردو» دانسته و بر آن است که خود حضرتی نیز بدین دقیقه واقف بود که مصالحه‌هایی که در متن قانون‌اساسی (اول) عثمانی با سلطان شده بود، «مشروطیت را از حیز انتفاع ساقط کرده است.» (<https://t.me/jtjostarha/260>) نیز بنگرید به حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۹۱-۳۰۲). وی بر آن است که مشروطه اول عثمانی تنها ظاهری شبیه مشروطه داشت و بر مبنای حقوق اساسی نمی‌توان آن را مشروطه دانست؛

و گرنه در همه قانون‌اساسی‌های همه کشورهای [کذا] چیزی به نام مجلس هست، اما هیچ ربطی به هم ندارند. مجلس میز و صندلی و نماینده نیست، قدرتی است در نظام سیاسی یک کشور و مقامی که در توزیع آن قدرت دارد. به این اعتبار، هیچ دو مجلسی عین هم نیستند.
(<https://t.me/jtjostarha/260>)

باید خاطرنشان کرد که طباطبایی نخستین کسی نبود که مشروطه بودن مشروطه اول عثمانی را زیر سوال می‌برد. این دیدگاه اگرچه که از زاویه علم حقوق قابلیت بررسی دارد اما بررسی ماهیت حقوقی مشروطه اول عثمانی موضوعی نیست که برعهده این پژوهش باشد. با این حال باید توجه داشت که مشروطیت به همان اندازه که مفهومی حقوقی است پدیده‌ای تاریخی نیز به حساب می‌آید و باید بر اساس الزامات روش‌های پژوهش تاریخی بدان نگریست. با توجه به شرایطی که مشروطه‌خواهان عثمانی تکاپوهای خود را در آن به پیش می‌بردند نمی‌توان انتظار داشت که در گام نخست، به هدفی فراتر از همان «نظام نیمه‌مشروطه» که بولنت تانور از آن یاد کرده است دست یابند (بنگرید: ادامه همین جستار). ماهیت حقوقی مشروطه اول عثمانی موضوعی است که مورد توجه تانور نیز بوده است. وی با طرح این پرسش که آیا می‌توان مدعی شد «چون قانون‌اساسی ۱۸۷۶ م./ ۱۲۹۳ ق. از سوی نمایندگان مردم تدوین نشده و یا چون به همه‌پرسی گذاشته نشده، یک قانون‌اساسی واقعی تلقی نمی‌شود؟» با وجود اینکه وی با نقل قولی از اوک‌آندان که معتقد است: «قانون - اساسی ۱۸۷۶ به لحاظ شکلی، از نظر برداشت‌های امروزه حقوق عمومی، حائز ماهیت یک قانون‌اساسی واقعی نیست» سخن وی را به عنوان «حقیقتی مهم» در نظر گرفته است؛ درست‌تر می‌داند که قانون‌اساسی ۱۸۷۶ را نه از منظر مفاهیم امروزی که بر اساس مقیاس - های دوره خود ارزیابی کنیم. در این صورت می‌توان نتیجه گرفت که آن قانون‌اساسی نیز مانند نمونه‌های زیادی از متون قانون‌اساسی قرن نوزدهم (قانون‌اساسی ۱۸۱۴ فرانسه و قانون‌اساسی ۱۸۴۸ ایتالیا) متعلق به گونه‌ای از فرامین قانون‌اساسی بود که گذار از حکومت مطلقه به نوعی سلطنت معتدل، با استناد به آنان صورت می‌گرفت (Tanör, 2002: 134).^۱

۱. از استاد دکترا حسن حضرتی که متن ترجمه فارسی اثر تانور را پیش از انتشار در اختیارم نهادند سپاسگزارم.

او همچنین در پاسخ به سوالی مبنی بر اینکه قانون اساسی ۱۸۷۶ از لحاظ در نظر گرفتن متن آن، ماهیت «قانون اساسی» را داشت یا «فرمان»؟ بر آن است که می‌توان با مرور متن قانون اساسی ۱۸۷۶ به این پرسش پاسخ داد. بر این اساس، زمانی که از «متن» سخن به میان می‌آید، باید دو چیز را روشن کرد. نخست، نحوه تنظیم و تدوین آن متن و دوم، احکامی که به طور مستقیم در آن گنجانده شده است. به نظر تانور درباره مسئله نخست، قانون اساسی ۱۸۷۶ به لحاظ شکل و ظاهر شبیه به یک قانون اساسی واقعی است. متن، به صورت مجموعه‌ای از ماده‌ها و تبصره‌ها که ویژه تدوین قانون اساسی است، نگاشته شده است. از این منظر، میان فرمان‌های تنظیمات و متن قانون اساسی ۱۸۷۶ تفاوت‌های آشکاری وجود دارد. از طرفی قانون اساسی نه از زبان یک فرد، بلکه با زبان حقوقی نگاشته شده و پر از اصطلاحات حقوقی است. بنابراین، متن از این منظر هم با «سند اتفاق» که از زبان اعیان نوشته شده بود و نیز با فرمان تنظیمات که از زبان سلطان تقریر شده بود، تفاوت داشت (Tanör, aynı yer).

تانور در نتیجه نهایی‌اش قانون اساسی ۱۸۷۶ را نه به عنوان نماد گذار به مشروطه حقیقی، بلکه به عنوان نشانگر خروج از یک نظام مطلقه در نظر می‌گیرد. در این نظام نیمه‌مشروطه، سلطان از حاکمیت یگانه و مطلقش بر روندهای قضایی و تا حدودی هم قانون‌گذاری کنار رفته، به علاوه مصونیت‌های اجتماعی و فردی را طی یک قانون اساسی که بیشتر شبیه به فرمان است، به رسمیت شناخته است. نهاد سلطنت با محدود کردن خویش از حالت مطلقه خارج شده، کمی معتدل، دارای قانون اساسی و صاحب پارلمان گشته است، اما هنوز هویت یک نظام مشروط مبتنی بر قانون اساسی و پارلمانی را به دست نیاورده است (aynı, 149). باید توجه داشت که مشروطه اول عثمانی در چه بستر زمانی و مکانی به وقوع پیوست. تا پیش از آن که تنظیماتیان در قدرت مطلق و نیمه‌آسمانی سلطان عثمانی رخنه بیفکنند نهاد سلطنت نه تنها مشروعیتش را از مردم نمی‌گرفت بلکه در برابر ایشان پاسخگو نیز نبوده و تمام آنچه از حکومت انتظار می‌رفت «اجرای قواعد دین و اصلاح امور مسلمین» بوسیله حاکمی «عادل و قاهر» بود که «از مراسم اوامر و نواهی پیغمبر محافظت کرده و قوانین سیاست را همانگونه که هست رعایت کند» (متفرقه، Bel_Osm_K.0353، ۵ ب و ۶ آ). این خلاصه اندیشه سیاسی عثمانی در دوره سنت است و باید توجه داشت که نوعثمانیان

برای آنکه بتوانند از دل آن «قانون عدالت» که خاستگاهی آسمانی داشت، «حکومت قانون» درآورند چه کار دشواری پیش روی داشتند. پس همین که توانستند سلطان/خلیفه عثمانی را مجبور به پذیرش سندی کنند که مطلقیت قدرت سلطان را از او گرفته و مردم را در اداره حکومت شریک می‌کند دست به کار بزرگی زده‌اند. این نکته را نیز باید در نظر داشت که مشروطه‌خواهان عثمانی توانسته بودند اصل «ترتیب اختیارات دولت و تعیین حقوق ملت به موجب قوانین معینه» (فروغی، ۱۳۸۷: ۷۸۳/۱) که مهم‌ترین ارکان حکومت مشروطه است را به سلطان بقبولانند. بر این اساس باید توجه داشت که مشروطه اول عثمانی را باید در بافت زمانی و مکانی خود آن دید و انتظار آن را نداشت که آنچه در فرانسه و انگلستان رخ داد در عثمانی نیز تکرار شود. همان‌گونه که در ایران نیز نشد. اساساً درستی یا نادرستی اطلاق «مشروطیت» به آنچه با «قانون اساسی» ۱۲۹۳ ق. ۱۸۷۶ م. در عثمانی رخ داد مسئله این پژوهش نیست. آنچه اهمیت دارد این است که چه در عثمانی و چه در ایران، عده‌ای برای دستیابی به نظام سیاسی که درست یا غلط «مشروطه» می‌پنداشتند به پا خاستند. به همین خاطر است که نگارنده این سطور از تکاپوهایی که جنبش مشروطیت را در ایران و عثمانی به پیش برد، با مفهوم «مشروطه‌خواهی» یاد کرده است. مشروطه‌خواهان در این دو کشور به دنبال مشروطه بودند، حال اینکه چقدر به دقایق و ظرایف آن واقف بودند و یا آنچه بدان نائل شدند مشروطه بود یا نه؟ بحثی دیگر است.^۱

نقطه مقابل طباطبایی، دیدگاه حضرتی است. او در برابر طباطبایی که می‌کوشید اثبات کند فکر مشروطه «فهمی ایرانی از نظام سیاسی انگلستان است» و «هیچ سندی دال بر این که این فکر از عثمانی به ایران آمده باشد و یا تحت تأثیر تحولات عثمانی باشد، وجود ندارد» (<https://t.me/jtjostarha/166>؛ <https://t.me/HassanHazrati50/357>)

قائل به وجود «تأثیرات متقابل» در مشروطه‌خواهی ایرانیان و عثمانی‌ها است. طباطبایی با استناد به *تحفة العالم* عبداللطیف شوشتری و اشاره‌ای که به «عدالت‌خانه» کرده، سابقه آشنایی ایرانیان با مظاهر مشروطه را هشتاد سال پیش از مشروطه و حتی قبل از عثمانی دانسته است. پاسخ حضرتی بدین گونه است که اگر پیشینه فکر مشروطه‌خواهی چیزی

۱. این تشخیص متعلق به حسن حضرتی و برگرفته از گفتگوهایی است که نگارنده با وی داشت. از ایشان سپاسگزارم.

مانند «عدالت‌خانه»^۱ باشد که شوشتری برای اولین بار در میان ایرانیان از آن یاد کرده است، حدود پانزده سال پیش از او، ابوبکر راتب افندی - سفیر عثمانی در وین - در سفارتنامه خود از تعبیری به مراتب نزدیکتر به فکر مشروطه یعنی «نظام جدید»^۲ یاد کرده است. وی در ادامه مدعی است که عثمانی‌ها زودتر از ایرانیان با نظام جدید حکمرانی به نام مشروطه و قانون‌اساسی آشنا شدند و برای اعلان و استقرار آن کوشیدند؛ به‌طوری که چهارده سال پیش از آنکه ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ، ایرانیان را دستور به نگارش قانون دهد، در عثمانی قانون‌اساسی ایجاد شده بود (<https://t.me/HassanHazrati50/356>).

حضرتی با توجه به نکات اشتراکی که در آرای مستشارالدوله و مدحت‌پاشا به چشم می‌خورد وجهی از اشتراک معنای مشروطه‌خواهی ایرانیان و عثمانیان را مشخص کرده است. از دید او هر دو اینها قائل به وضعیت زوال و فروپاشی در ساختار سیاسی جامعه خود بوده و چاره‌اصلاح ساختارهای معیوب سیاسی را در تغییر آنان به سمت حکومت قانون و نظام مشروطه می‌دیدند. هر دو این دولتمردان نواندیش به دنبال این بودند که ساختار سیاسی را مجاب کنند «که فرد دیگر رعیت نیست، بلکه شهروند است و شهروندان هستند که ملت را تشکیل داده‌اند». این شهروندان دیگر رعیت نبوده و به‌عنوان «ملت» در مقابل حاکمیت و صاحب سلطه دارای حقوقی هستند (حضرتی، ۱۳۹۷: ۲۴۸-۲۴۹). همچنین «در اندیشه مستشارالدوله و مدحت‌پاشا توجه خاص به علما و مرجعیت دینی به‌منظور اخذ تأییدیه برای پروژه اصلاحات و اندیشه‌های نوآورانه وجود دارد». مدحت‌پاشا بر آن بود تا موافقت خیرالله افندی شیخ‌الاسلام را برای «قانون جدید» بگیرد و مستشارالدوله از این حیث توجه خاصی به حاج آقا میرزا نصرالله مجتهد مشهدی داشت تا موافقت او برای «دولت قانون» را جلب کند. مدحت‌پاشا جلسات کمیسیون تدوین قانون‌اساسی را با خواندن آیاتی از قرآن کریم و بیشتر آیات مربوط به شورا شروع می‌کرد و مستشارالدوله هم در رساله تقریباً ۶۰ صفحه‌ای یک کلمه، ۷۴ بار به آیات قرآنی و ۱۵ بار به احادیث اسلامی ارجاع داده است (همان، ۲۵۰).

---

^۱ Justice House

^۲ New System

حضرتی در برابر مدعای دوم طباطبایی مبنی بر این که فکر مشروطه‌خواهی ایرانی ربطی به عثمانی ندارد و از انگلستان به ایران آمده نیز چنین مدعایی را سخن جدیدی ندانسته و به طرح آن توسط آدمیت اشاره کرده است (<https://t.me/HassanHazrati50/356>). وی بر آن است که این تأثیرات دوطرفه و متقابل بوده و دولتمردان ایرانی همچون امیرکبیر، سپهسالار، ملکم و دیگرانی ضمن آنکه زیر تأثیر تحولات عثمانی بودند با نوگرایان و مشروطه‌خواهان بزرگ عثمانی همچون مصطفی رشیدپاشا، مدحت‌پاشا و دیگرانی روابط دوستانه و عمیقی داشتند. این دولتمردان ایرانی به دنبال آن بودند که خیلی از برنامه‌های اصلاحی که در عثمانی اجرا می‌شد را در ایران نیز پیاده کنند. علاوه بر این، مشروطه‌خواهان ایرانی نیز همیشه یک پایشان در استانبول بود. در چنین شرایطی چگونه ممکن است که ایرانیان از تلاش چهل‌ساله مشروطه‌خواهان در عثمانی تأثیر نپذیرفته باشند؟ (<https://t.me/HassanHazrati50/357>)

برخلاف گفته طباطبایی که مدعی است: «هیچ سندی دال بر این که این فکر [مشروطه‌خواهی] از عثمانی به ایران آمده باشد و یا تحت تأثیر تحولات عثمانی باشد، وجود ندارد» (<https://t.me/jtjostarha/166>) چندین برگ از اسناد آرشیو عثمانی چنین تأثیرپذیری را تأیید می‌کنند.^۱ برای نمونه در یکی از این اسناد که گزارش ملاقات ظل‌السلطان-شاهزاده قاجاری- با مصطفی رشید-سفیر عثمانی در وین- است شاهزاده قاجاری به سفیر عثمانی یادآور شده بود که: «ایرانی‌ها در مسیر انقلاب و مشروطه‌خواهی راه عثمانی‌ها را دنبال می‌کنند» (BOA: HR_SYS__00672_00037_001_001) نقل از: حضرتی، ۱۴۰۰: ۱۳۸.

آنچه نگارنده این سطور بر دلایل بالا اضافه می‌کند این است که آشنایی عثمانیان با انواع نظام‌های سیاسی غربی را می‌توان، حداقل تا زمان نگارش *اصول‌الحکم* (۱۳۴۱ق./۱۳۳۱م.) به عقب برد. ابراهیم متفرقه در این اثر و زمانی که درباره اصول حکومت سخن می‌گوید، از سه نوع حکومت موناشری، آریستوکراسی و دموکراسی یاد کرده و از هر کدام تعریفی ارائه داده است (بنگرید: متفرقه، ۱۱۴۴: ۶ ب و ۷ آ).^۲ این در

۱. بنگرید: حسن حضرتی (۱۴۰۰)، مشروطه ایران به روایت آرشیو عثمانی، تهران: لوگوس

۲. این تشخیص را وامدار دکتر سلجوق آکشین سومل هستم. از ایشان سپاسگزارم.

حالی است که همزمان با نگارش این اثر، ایران درگیر عملیات گسترده نظامی نادرشاه بود و بسیار بعید است که ایرانیان در آن احوال، مجالی برای اندیشیدن به چنین موضوعاتی داشته باشند. بیش از نیم قرن بعد بود که از طریق سفرنامه‌هایی همچون *تحفة العالم* عبداللطیف شوشتری (۱۲۱۶ق./۱۸۰۱م.)، *مسیر طالبی* ابوطالب اصفهانی (۱۲۱۹ق./۱۸۰۴م.) و *حیرت‌نامه* میرزا ابوالحسن خان ایلچی (۱۲۲۴-۱۲۲۵ق./۱۸۰۹-۱۸۱۰م.) آگاهی اولیه‌ای با برخی مظاهر نظام مشروطه از جمله «خانه عدالت»، «خانه مشورت» و «پارلمنت» به دست آمد (بنگرید: شوشتری، ۱۳۶۳: ۲۷۹؛ اصفهانی، ۱۳۸۳: ۷۱؛ ایلچی، ۱۳۶۴: ۱۶۷-۱۶۸، ۱۷۳). گزارشی که میرزا صالح شیرازی از نظام حکمرانی عثمانی ارائه کرده بود نیز مربوط به زمانی است که وی در بازگشت از لندن توقیفی در استانبول داشت و از نزدیک با تجربه اصلاحات سلیم سوم (نظام جدید) و نتایج آن آشنا شده بود (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۲۹؛ همچنین بنگرید: کازرونی، ۱۳۶۲: ۴۰۸-۴۱۷).

نمود تأثیرات فکری مشروطه عثمانی در آثار پیشگامان مشروطه ایران

با در نظر گرفتن آنچه تا بدینجا گفته شد باید دید که منابع تاریخی با مدعای کدام دیدگاه سازگاری بیشتری دارند؟ در ادامه و با بررسی مبانی نظری مشروطه‌خواهی در اندیشه پیشگامان مشروطه‌خواهی در ایران مشخص خواهد شد که اندیشه و عمل ایشان تا چه اندازه زیر تأثیر عثمانی قرار داشت. آغاز تکاپوهای جدی مشروطه‌خواهی ایرانیان را باید در آثار افرادی همچون میرزاملکم خان ناظم‌الدوله، میرزااحسین خان سپهسالار، میرزایوسف خان مستشارالدوله و میرزاآقا خان کرمانی که از قضا جملگی تجربه حضور در استانبول داشتند، کاوید. تقریباً همزمان با آغاز تکاپوهای مشروطه‌خواهی در عثمانی، اهل نظر ایران نیز به لزوم گذر از سلطنت مطلقه پی برده و تلاش‌های مشروطه‌خواهانه خویش را آغازیده بودند. هرچند ناگفته پیداست که مشروطه‌خواهی ایرانیان محدود به این چند تن نبود. با توجه به حضور پرتعداد ایرانیان در قلمرو عثمانی و بویژه استانبول آنان نیز می‌توانستند جزو مخاطبان نوعثمانیان قرار گرفته و از طریق مطالعه آثار ایشان با این اندیشه آشنا گردند.

نگارنده این سطور تأکید دارد به همان اندازه که در عثمانی جریانی «اصلاح طلب» وجود داشت، در ایران نیز می توان با چنین جریانی روبرو شد. ناصرالدین شاه نیز مانند سلاطینی همچون سلیم سوم، محمود دوم، عبدالعزیز، عبدالمجید و عبدالحمید دوم با نفس «اصلاحات» مشکلی نداشت و حتی در این زمینه اقداماتی هم انجام داد. آنچه باعث تفاوت اصلاحات در ایران و عثمانی می شد همانا تفاوت در چالش های درونی، مقدار فشار خارجی و ساخت قدرت سیاسی بود. از سویی دیگر رجال اصلاح طلب و اصلاح گری همچون قائم مقام، امیرکبیر، ملکم، سپهسالار، مستشارالدوله و دیگرانی در ایران بودند که کارنامه اصلاح طلبی شان چیزی کم از تنظیماتیان و مشروطه خواهان عثمانی نداشت.

ملکم و تجویز نسخه اصلاحات برای ایران؛ از تنظیمات به مشروطه

در ایران برنامه تنظیمات بیش از هر کس توسط میرزاملکم خان ناظم الدوله و میرزاحسین خان سپهسالار به پیش رفت. هر دو این ها با توجه به تجربه حضور درازمدتی که در عثمانی داشتند (هر دو تقریباً ده سال)، از نزدیک با تجربه تنظیمات در آن دیار آشنا شده و یکی در حوزه نظر و دیگری در میدان عمل، سعی در اجرای اصلاحات تنظیماتی در ایران داشتند.

ملکم ابتدا برنامه اصلاحی اش را در قالب تنظیمات و پس از ناامیدی از بی ثمر بودن آن، در ظرف مشروطه عرضه کرد. برنامه تنظیماتی اوزیر تأثیر عثمانی بود و به گفته محیط طباطبایی، در کتابچه غیبی «به پیروی از آنچه در مملکت عثمانی "تنظیمات" خوانده می شد، اصول و قواعدی را برای اصلاح امور پیشنهاد کرد» (میرزاملکم خان، ۱۳۲۷: "و"). اصولی که ونسا مارتین آن ها را «پیش زمینه انقلاب مشروطه» به شمار آورده است (مارتین، ۱۳۹۸: ۴۳). ملکم در برنامه اصلاحی اش همواره نظری به تجربه عثمانی داشت و این را از اشاراتی که در لابلای آثارش به آنجا داشته، می توان فهمید. وی تا پیش از آن که وارد گفتمان مشروطه خواهی شود و بیش از آنکه بر مفاهیمی مانند «قانون اساسی» و «مجلس» (پارلمان) تأکید کند، می کوشید تا با طرح مفاهیمی همچون «قانون» و «تفکیک قوا» ذهن مخاطب (ناصرالدین شاه) را برای انجام اصلاحات تنظیماتی در ایران آماده کند (بنگرید: میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۳۲-۳۴). آنچه در این کتابچه با عنوان «قوانین تنظیمات ایران»

(همان، ۳۸-۵۸) آمده رانیز نباید چیزی فراتر از «قوانینی و تنظیمات در جست‌وجوی نوعی اساس برای تنظیم حکمرانی» (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۴۷) در نظر گرفت. با بررسی آثار مکتوبی که از ملکم بر جای مانده است می‌توان دریافت که از اواخر تنظیمات ایران‌گرایی به مشروطه و مفاهیم مرتبط با آن در آثار وی به چشم می‌خورد و به نظر می‌رسد که او نیز زیر تأثیر هم‌مسلكانش (مستشارالدوله و سپهسالار) در حال گذر از گفتمان تنظیمات به گفتمان مشروطه‌خواهی بود. از میان آثار ملکم گفتار در رفع ظلم که به قول آخوندزاده: «مطلب عالی است که در سال ۱۸۶۳/۱۲۸۰ از تقریر خود جناب روح در اسلامبول شنیده» (میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۳۰۶) از جمله آثاری است که او در زمان حضور در استانبول نگاشته بود. ملکم در این جستار به‌صراحت توصیه به مشروطیت نکرده اما از خلال متن کاملاً پیداست که با افکار فیلسوفان غربی آشنا بوده و نیک می‌دانست که مشروطه چیست. در اینجا است که او برای اولین بار «وضع قوانین» را متوجه مردم کرده و بدینوسیله با فاصله گرفتن از قانون تنظیماتی وارد گفتمان مشروطه می‌شود (بنگرید: همان، ۳۰۶-۳۰۷). ملکم با چنین پیش‌زمینه‌ای در ملنیت ایرانی^۱ از مفاهیمی همچون عدالت، آزادی، حکومت انتخابی، استبداد، مشروطیت و قانون سخن گفته (میرزاملکم خان، ۱۳۸۱: ۱۵۹) و مدعی بود که خود ناصرالدین شاه به دنبال ایمنی مال و جان رعایا و «محدود ساختن قدرت مطلقه سلطان» بوده است (همان، ۱۶۰). او از ۱۸۹۰م/۱۳۰۷ق. به‌بعد و با انتشار روزنامه قانون با کنار گذاشتن ایده تنظیمات کاملاً در گفتمان مشروطه‌خواهی گام برداشت. ملکم از ۱۳۱۳ق/۱۸۹۶م. به‌بعد که سال مرگ ناصرالدین شاه نیز بود افزون بر مفاهیمی که پیش از آن نیز بدانها تأکید می‌کرد متوجه مفاهیم دیگری مانند «شریعت» و «حقوق ملت» شد. از این‌رو می‌توان ادعا کرد که با مرگ «شاه شهید» مرحله‌ای تازه در اندیشه سیاسی او پدید آمده بود.

سپهسالار و اجرای تنظیمات

برخلاف ملکم که نقش‌آفرینی‌اش در جریان «تنظیمات ایرانی» بیشتر در حوزه نظر بود، میرزا حسین خان سپهسالار، تنظیمات را در میدان عمل به پیش می‌برد. وی که در دوره

۱. تألیف در ۱۳۰۸-۱۳۰۹ق./۱۸۹۰-۱۸۹۱م.

سفارت عثمانی ملقب به مشیرالدوله^۱ بود، سابقه حضوری دوازده ساله در استانبول داشته و میان او و ملکم (ملکم هم تقریباً ده سال مقیم عثمانی (بیشتر استانبول) بود)، روابط نزدیک و دوستانه‌ای برقرار بود. این دو با هم مکاتبات زیادی داشته و در میان مکاتباتشان، گاهی از تنظیمات عثمانی و امکان پیاده‌سازی برنامه‌ای شبیه بدان در ایران نیز سخن می‌گفتند. میرزا حسین خان که از اواخر صدارت میرزا آقا خان نوری، ده سال وزیر مختار ایران در استانبول بود و دو سال دیگر هم با رتبه سفیر کبیری در استانبول ماند، تحولات عثمانی و تنظیمات در این کشور را از نزدیک دنبال می‌کرد. وی در ۱۲۸۷ ق. / ۱۸۷۰ م. و در اثنای سفر ناصرالدین شاه به عتبات مورد توجه او قرار گرفت و مسئولیت «وزارت عدلیه، وزارت وظایف و اوقاف کل ممالک محروسه» بدو سپرده شد. پس از آنکه در این مناصب از خود کفایت نشان داد، بیش از پیش مورد توجه ناصرالدین شاه قرار گرفت و در سال بعد به صدراعظمی دولت قاجاری رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۶۵-۲۶۷). سفر ناصرالدین شاه به بغداد علاوه بر آنکه زمینه صدارت مشیرالدوله را فراهم ساخت، از حیث آشنایی شاه قاجاری با تنظیمات عثمانی نیز اهمیت زیادی دارد. وی در این سفر فرصت آن را داشت که نتیجه کارهای مدحت‌پاشا، که در آن زمان والی وقت بغداد و از بهترین مجریان تنظیمات بود را مشاهده کند. به گفته فیرحی: «شاه از همان قصر ناصری بغداد به تاریخ ۲۹ رمضان ۱۲۸۷ ق.^۲ تصمیم به اجرای تنظیمات حسنه گرفت» (همان، ۱۹۹). شاه قاجاری همچنین نظری نیز به تجربه سلاطین اصلاح‌گر عثمانی همچون سلطان محمود دوم و سلطان عبدالمجید داشت. وی اگرچه که با عدم مداخله عبدالمجید در امور حکومت و نظارت کم‌وبیش مداوم رجال تنظیمات در برنامه اصلاحات موافق نبود اما نفس اصلاحات و قابلیت اجرای آن در جامعه‌ای مسلمان بر وی اثر گذاشت (امانت، ۱۳۸۳: ۴۶۶).

مشیرالدوله در مدت سفارت استانبول و در نامه‌هایی که به تهران می‌نوشت از اصلاحات عثمانی دفاع کرده، از تشکیل پارلمان و شکل‌گیری دولت مشروطه و استقرار قانون اساسی که شعار نوع‌ثمانیان بود حمایت می‌کرد و به گونه‌ای دولت ایران را نیز برای

۱. میرزا حسین خان از ۱۲۸۸ ق. / ۱۸۷۱ م. به بعد، لقب «سپهسالار» گرفت.

۲. ۲۳ دسامبر ۱۸۷۰ م.

خروج از مشکلاتی که داشت تشویق به انجام اصلاحات می‌نمود (حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۸۴).^۱ نخستین مرحله صدارت اعظمی مدحت‌پاشا با صدارت اعظمی سپهسالار همزمان بود و ملکم که نسبت به این رخداد بسیار خوشبین بود، انتظار داشت که این دو در میدان اصلاحات با یکدیگر به رقابت بپردازند:

خبر بزرگ این است که مدحت‌پاشا صدراعظم شده است. به دو ملاحظه از برای جنابعالی میدان تازه‌ای پیدا شده... [مدحت‌پاشا] دست به بسی کارها خواهد زد که از برای ما خیلی تازگی داشته باشد. یکی از خوشبختی‌های ما این است که شما صدراعظم هستید... مدحت‌پاشا در تنظیم دولت عثمانی کارهای بزرگ خواهد کرد و در این عالم نیز حریف شما خواهد بود. چشم فرنگستان حال مصروف تطبیق اعمال این دو صدراعظم خواهد بود. خلاصه میدان رقابت خوبی پیدا شده است (حضرتی، ۱۳۸۹: ۲۸۵).

بسیار جالب است که سپهسالار و مدحت‌پاشا، سرنوشتشان نیز تقریباً یکسان بود و هر دوشان مغضوب دستگاه حاکمه و به‌ویژه شخص سلطان شدند. عبارتی که اعتمادالسلطنه از قول ناصرالدین شاه درباره مرگ سپهسالار آورده، بر این شباهت صحنه خواهد گذاشت:

خلاصه شاه بیرون آمدند. [...] اظهار تأسف ظاهری کردند. در باطن چندان متألم نبودند. زیرا که می‌فرمودند این مرد به حالتی رسیده بود که جز مرگ برای او چاره نبود و ما را همیشه در زحمت داشت، بلکه یک نوع حالت مدحت‌پاشا را داشت، مقصود خیانت به ولینعمت بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۱۲۹).

مستشارالدوله و مشروعیت‌سازی برای مشروطیت

نخستین گام‌های جدی در مسیر مشروطه‌خواهی ایرانیان را میرزایوسف خان مستشارالدوله با نگارش یک کلمه برداشت. مستشارالدوله که کارپرداز سفارت ایران در پاریس بود،

---

۱. برای نمونه‌هایی از این نامه‌ها بنگرید: (آدمیت، ۲۵۳۶: ۱۳۱، ۱۳۴-۱۳۶).

کار نگارش این اثر را از اوایل ۱۲۸۵ ق. / ۱۸۶۸ م. آغاز کرد و در ۲۰ ذی القعدة ۱۲۸۷ ق. / ۱۱ فوریه ۱۸۷۱ م. آن را به انجام رسانید (مستشارالدوله، بی تا: ۳۸). این دقیقاً همان زمانی است که نوعثمانیان با مخبر و حریت، بذر مشروطه خواهی را در ذهن عثمانی ها می پراکندند. او که در مسیر رسیدن به فرانسه، مدتی (از نیمه ۱۲۸۶-۱۲۸۷ ق. / ۱۸۶۹-۱۸۷۰ م.) در عثمانی اقامت داشت (همان، ۱۳-۱۴)، این فرصت را پیدا کرد که علاوه بر مقایسه بین اوضاع سیاسی ایران، روسیه، عثمانی، فرانسه و انگلستان، از نزدیک با مناقشه دین و تجدد در عثمانی نیز آشنا گردد (فیرحی، ۱۴۰۰: ۱۷۹). از خلال نامه نگاری هایی که مستشارالدوله با آخوندزاده داشت، می توان به ارتباط او با نوعثمانیانی همچون علی سعاوی نیز پی برد. او همچنین نقشی واسطه ای در دسترسی آخوندزاده - و احتمالاً دیگر ایرانیان اهل نظر - به روزنامه های عثمانی داشت (بنگرید: آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۳۷۱-۳۷۲).

رویکرد مشروعیت سازی که نوعثمانیان برای سازگار نشان دادن مشروطیت و شریعت درپیش گرفته بودند توسط مستشارالدوله هم به کار گرفته شد. ادبیاتی که مستشارالدوله در یک کلمه به کار برده نشان از آن دارد که وی در نگارش این رساله نگاهی نیز به تجربه مشروطه خواهی نوپای عثمانیان داشت (بنگرید: مستشارالدوله، بی تا: ۱۵۶). از این رو همچون همتایان عثمانی اش تعریفی که از مشروطیت ارائه می دهد تعریفی کاملاً بومی و سازگار با شریعت است. در راستای همین رویکرد است که آیه «و امرهم شوری بینهم» به عنوان استناد قرآنی حکومت شورایی (در برابر حکومت مستبده) مطرح شده و بر موافقت این نوع حکومت با مبانی اسلامی تأکید شده است (مستشارالدوله، بی تا: ۷۸). مستشارالدوله ضمن تأکید بر سازگاری اصول قوانین فرانسه (الگوی برای "حکومت قانون") با قرآن کریم، به دستور پیامبر اسلام برای اقتباس «قوانین تجنید لشکر و تدوین دیوان ها از قانون فرس قدیم» (همان، ۸۰) اشاره کرده و از تاریخ اسلام نیز به عنوان عامل مشروعیت ساز دیگری بهره برده است. رویکردی که اگرچه در مصداق با نوعثمانیان تفاوت هایی دارد اما در اصل همان حربه ای است که توسط آنان نیز برای مشروعیت مشروطیت به کار گرفته می شد.

«مسئله اساسی در رویکرد مستشارالدوله به قانون نویسی، که آن را متمایز و بسیار مهم می کند، این است که او در نظر داشت که قانون، چه در گونه تنظیماتی و چه تأسیسی باید

در نسبتی مشخص با شرع قرار گیرد» (بوستان افروز، گلستانی، توسلی رکن آبادی، ۱۴۰۲ ب: ۱۰۹-۱۱۰). او به دنبال آن بود تا «نشان دهد که روح قانون اسلام، آنچه‌ان که در "کتاب شرع" آمده است، نه تنها با قانون جدید تنافر ندارد، بلکه با "ملاحظات" و در نظر گرفتن "تفاوت‌ها" دارای سازگاری و هماهنگی است» (عامری گلستانی و مقیمی، ۱۴۰۱: ۴۲). در نتیجه «با درک جدید خود از قانون‌خواهی، زمینه اصلی و اساسی را برای ایجاد حکومت قانون، سازگاری قانون جدید با مبانی داخلی قانون و شرع می‌داند» (همان، ۴۳). باین‌همه، او در مشروعیت‌سازی برای مشروطیت از نوع‌ثانیان نیز فراتر رفت و تمام بندهای «اعلامیه حقوق بشر و شهروند/تابع»^۱ که از اسناد بنیادین انقلاب کبیر ۱۷۸۹م. فرانسه بود را سازگار با اسلام نشان می‌داد. او که «اصول کبیره اساسیه فرانسه» را در ۱۹ فقره «تفحص» و «ترجمه» کرده بود (بنگرید: مستشارالدوله، بی تا: ۸۲-۸۳)، پس از ارائه تعریفی از هر فقره، با ارائه مصداقی از آیات قرآن، احادیث و یا تاریخ اسلام، دست به توجیه شرعی آن فقره زده است. بدین ترتیب، «مساوات»، «حریت شخصی»، «امنیت جان و مال و عرض»، «آزادی مطبعه‌ها»، «اختیار و قبول ملت»، «حق انتخاب و کلا از سوی مردم»، «تحریر و انتشار بودجه دولت» و «تفکیک قوا» از جمله مهم‌ترین مفاهیمی هستند که مستشارالدوله بدان‌ها پرداخته است (بنگرید: همان، ۸۳-۸۵، ۸۸-۹۶). او آزادی مطبعه‌ها را با «امر به معروف و نهی از منکر» (همان، ۹۱-۹۲) و رأی‌گیری و انتخابات را با «وامرهم شوری بینهم» توجیه کرده است (همان، ۹۳). قاعده انتخابات برای مستشارالدوله از اهمیت زیادی برخوردار است؛ چراکه علاوه بر در نظر گرفتن آن به عنوان «اساس همه تدابیر حکومت» (همانجا)، چنین امری را به عنوان «حق» مردم و عاملی برای نظارت بر حکومت و به نوعی حاکمیت ملت در نظر گرفته است. او همچنین، این قاعده را هم‌جهت با «باب مشورت در شریعت مطهره اسلامی» دانسته است (همان، ۹۳-۹۴).

کوشش‌های مستشارالدوله در سازگار نشان دادن مشروطیت با شریعت موجب شده است که از او به عنوان پیشگام «همراه سازی شرع و قانون» یاد شود (برای نمونه بنگرید: عامری گلستانی، ۱۴۰۰: ۱۶۸). بر اساس این دیدگاه وی «در نگاه قانون‌خواهانه‌اش، میان

۱ Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen

این ضابطه اساسی، یعنی عدالت، به عنوان یکی از اصول اساسی اسلام و آن عدالتی که او در بیرون جامعه آن روز ایران می بیند؛ همسانی زیادی قائل است و از آنجاکه مبنای شرع بر عدل است، و عدل، مهم ترین ضابطه برای قانون خواهی از دید میرزایوسف خان است، این تلاقی، نقطه عزیمت او در تفکر قانون خواهانه اش است و میرزا بر این مبنای، به دنبال ارائه راهی میانه بین قانون جدید غربی و قوانین شرعی است» (عامری گلستانی، ۱۳۸۸: ۱۲۳ نقل از: همو، ۱۴۰۰، ۱۶۹). با این حال نکته ای که باید بدان توجه داشت این است که چنین رویکردی پیش از مستشارالدوله در میان نوعثمانیان نیز سابقه داشته است.

در منظومه فکری نوعثمانیان، عدل/عدالت از جمله آن قدیم هایی بود که در قامت جدید ظاهر شد. این مفهوم در اندیشه سیاسی اسلام سنتی نیز از جایگاه ویژه ای برخوردار بود و در آیات قرآن کریم و احادیث نبوی بدان اشاراتی رفته است. جدای از این و پیش از آنکه فضای اندیشگی عثمانی وارد گفتمان مشروطه خواهی شود نیز همواره مورد تأکید اصحاب قدرت بود. برای نمونه، صادق رفعت پاشا وزیر خارجه و رئیس مجلس والای احکام عدلیه، منبع قدرت و بقای دولت ها را عدالت دانسته و معتقد بود که: «دولت نه به دلیل به جانیاوردن تکالیف دینی بلکه در اثر اجرا نکردن عدالت است که محکوم به سقوط می شود» (ماردین، ۱۳۹۱: ۱۶۴). می توان «عدالت» را حتی جلوتر از «اصول مشورت» (مفهومی که نوعثمانیان برای «حکومت مشروطه» به کار می بردند)، مهمترین خواسته نوعثمانیان در نظر گرفت. سعاوی، غایت حکومت را تأمین عدالت برای تمام اعضای جامعه دانسته (Mardin, 1996: 422) و در حریت، ضمن آنکه نوعثمانی گری را به شکل «در پی اصول مشورت بودن» تعریف کرده، منظور از اصول مشورت را هم عدالت دانسته است (حریت، ش ۱۶، ۱۲۸۵: ۳). این موضوع در جاهای دیگر و با تفاوت هایی تکرار شده است. برای نمونه می توان به اجرای عدالت با حصول اصول مشورت و لزوم ترقی معارف برای نیل به اصول مشورت (همان، ش ۲۴، ۱۲۸۵: ۷) و منوط بودن اجرای عدالت به انجام اصلاحات در ساختار حکومت اشاره کرد (همان، ش ۴۶، ۱۲۸۶: ص ۴).

در اندیشه نوعثمانیان، عدالت ارتباط نزدیکی با قانون دارد و از همین روست که شرط جاری شدن عدالت، وجود شرایع و قوانین منصفه و اجرای این قوانین توسط حکمدار (عبرت، ش ۲۱، ۱۲۸۹، ۱) گفته شده است. همچنین وجود محاکم برای حفاظت از قانون

ضروری دانسته شده است؛ چراکه اصل و هدف تأمین عدالت است. در غیر این صورت و با قوانین دستوری و نظام‌نامه‌ای و محاکمی که مانند مجالس تنظیماتی اعضایشان انتخابی (از سوی دولت) هستند، نمی‌شود عدالت را تأمین کرد (همان، ش ۶۹، ۱۲۸۹: ۲). نامق کمال، قانون را در صورت اجرای عدالت می‌پذیرد و حتی تبعیت از حکم یک قانون ظالم را از تبعیت از رأی شخصی عادل پست‌تر می‌داند. وی ادامه می‌دهد که قوانین ظالمانه خودبه‌خود ساقط می‌شوند چراکه طبیعت زمان، نمی‌تواند این را تحمل کند (حدیقه، ش ۸، ۱۲۸۹: ۲). منظور نامق کمال از قانون ظالمانه، قانونی است که وسیله‌ای برای اعمال زور بوده و کارکردی در مدافعه حقوق ملت ندارد.

میرزا آقاخان کرمانی و طرح مبانی نظری مشروطه‌خواهی ایرانی

بخشی از آثاری که از خلال آن‌ها می‌توان به آگاهی‌هایی از چگونگی فهم ایرانیان از مشروطه‌خواهی رسید، در استانبول نگاشته می‌شدند. از آن جمله هشت بهشت که شیخ احمد روحی و میرزا آقاخان کرمانی به‌طور مشترک نگاشته بودند. تاریخ نگارش این اثر بر ما معلوم نیست اما آنجا که در توجیه اصول مشورت به آیات «و امرهم شوری بینهم»^۱ و «و شاورهم فی الامر»^۲ استناد شده و یا آنجایی که حکومت مشروطه «بهترین اساس و اقسام سلطنت» دانسته شده (روحی و کرمانی، ۲۰۰۱: ۱۱۸ / ۱۶۴-۱۶۵)) از دیدگاه این پژوهش اهمیت زیادی داشته و نقش ایرانیان استانبول در مشروطیت ایران و شباهت موجود در مبانی نظری مشروطه‌خواهی ایرانیان و عثمانی‌ها را بیش از پیش نمایان می‌سازد. افزون بر این، آیین سکندری که میرزا آقاخان کرمانی در ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵ م. و در استانبول نگاشته بود دارای نکات مهمی است که نشان از آشنایی او با مفاهیم مشروطیت دارد. او در آنجا که از روحیات ایرانیان سخن می‌گوید دیدگاه ایرانیان درباره اراده شاهان را چنین می‌داند: «لاجرم خرابی و عمارت گیتی را ایرانیان بسته به اراده شاهان می‌دانند و خودشان را ابداً در تغییرات ملکیه ذی‌مدخل نمی‌شمارند و گمان و تصور نمی‌کنند که در دنیا به قدر

۱. شوری / ۳۸

۲. آل‌عمران / ۱۵۹

ذره‌ای می‌توان 'منشاء تأثیر شد' (کرمانی، ۱۳۱۳: برگ ۲۲ ب و ۲۳ آ). او در توضیح این جمله و در پاورقی آورده است که: «سبب اینکه ملت ایران تاکنون در هیچ راه پیش نرفته و ترقی برای ایشان حاصل نشده، همین اعتقاد باطل است که از فرط عجز و مسکنت یا از شدت تنبلی و کسالت و جهل ناشی شده و خود را در حقوق مملکت حصه‌دار نمی‌دانند» (همان، برگ ۲۲ ب). طباطبایی ضمن توجه به این دقیقه، «حصه‌دار بودن در حقوق مملکت» را در معنای «مفهوم جدید مشارکت» در نظر گرفته است (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۲۵).^۲ میرزا آقاخان، زمانی که از یونان سخن می‌گوید نیز به نکاتی اشاره دارد که نشان می‌دهد او هم به درکی از سنت سلطنت مشروطه رسیده بود:

اعتقاد به تعدد الهیه سبب شد که ایشان را در اداره حکومت و امور ملکی نیز سوق کند که از برای هر دایره‌ای اعضا و رؤسای متعدد قرار دهند و هیچوقت اداره کارها را به کف اختیار یک شخص واحد وانگذارند تا کیف ما یشاء در مملکت اجرای حکم کند. این بود که برای وضع حکومت، طورهای مختلف از جمهوری و مشروطه و مجلس مبعوثان و حکومت اشتراکیه و امثال اینها اختراع می‌نمودند. [...] بدیهی است که هرکس نسبت به خدا چنین اعتقاد داشته باشد، هرگز یک نفر بشر را فوق العاده و ابن السماء و از جنس دیگر گمان نمی‌کند و خود را گوسفند قربانی او قرار نمی‌دهد و آبادی و خرابی دنیا را به این یک نفر آدم عاجز جاهل مغرور عطف نمی‌نماید. این بود که هر فردی از افراد رعیت در حقوق بشریت و منافع

۱. در اصل: می‌توانند

۲. استناد طباطبایی به این نسخه از آیینة سکندری است: میرزا آقاخان کرمانی (۱۳۲۴ق.). آیینة سکندری، به سعی و اهتمام زین‌العابدین مترجم‌الملک، بی‌جا، بی‌نا، ص ۴۷

وطني خود را با حکمدار و پادشاه خود مساوی [و حصه‌دار]^۱ می‌شمردند
(کرمانی، ۱۳۱۳: برگ ۸۹ آ و ۸۹ ب).

آنچه میرزا آقا خان گفته است نشان از آن دارد که در میان ایرانیان استانبول، تأملاتی جدی درباره مشروطه‌خواهی و مبانی نظری آن شکل گرفته بود که بسیار فراتر از شرح گزارش سیاحانی است که در هند یا دیگر ممالک، آشنایی مختصری با ظواهر نظام مشروطه کسب کرده بودند و این در حالی است که در آن اوان در ایران هنوز مجالی برای طرح جدی چنین مباحثی پیش نیامده بود.

نتیجه

تأثیر عثمانی بر مشروطه ایران از جمله موضوعات مناقشه‌برانگیزی است که بحث درباره آن موجب پدید آمدن دیدگاه‌های گوناگونی شده است. این پژوهش به دنبال آن بود تا ضمن مرور دیدگاه‌های گوناگون درباره تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی و کم و کیف آن، هریک از این دیدگاه‌ها را به محک داده‌های تاریخی زده و با بهره‌گیری از منابع تاریخی درستی یا نادرستی هر کدام از آنها را بسنجد. از این رو و در گام اول دسته‌بندی از موافقان و مخالفان دیدگاه‌های گوناگون درباره تأثیرپذیری یا عدم تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی ارائه کرد. بر این اساس تقی‌زاده، حضرتی و فیرحی که قائل به تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی هستند در نقطه مقابل آدمیت، ناطق و طباطبایی که چنین دیدگاهی را رد کرده‌اند قرار می‌گیرند. در گام بعد و با پرداختن به تنظیمات به‌عنوان پیش‌زمینه جنبش مشروطیت - چه در ایران و چه در عثمانی - دیدگاه‌های گوناگون درباره تنظیمات ایران و تأثیرپذیری آن از تنظیمات عثمانی بررسی شد. در این مورد ناطق، طباطبایی و فیرحی قائل به تقلید ایران از عثمانی در پی‌گیری برنامه تنظیمات بودند. حضرتی با رد دیدگاه تقلید بر آن است که نسبت میان تنظیمات ایرانی و عثمانی بیش از آنکه تقلیدی

۱. «حصه‌دار»، در نسخه اصلی که به تشخیص مجتبی مینوی به دست خط خود میرزا آقاخان است نیامده اما در نسخه مترجم‌الملک که مورد رجوع طباطبایی است به متن اضافه شده است. (بنگرید به: طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۲۵ و کرمانی، ۱۳۲۴: ۱۹۷)

باشد از نوع تأثیرپذیری است و آدمیت نیز به کلی منکر تقلیدی یا تأثیری بودن تنظیمات ایران نسبت به عثمانی بود. با توجه به شواهدی که در این پژوهش ارائه شد باید گفت که دیدگاه ناطق، طباطبایی، فیرحی و حضرتی نسبت به دیدگاه آدمیت، نزدیکی بیشتری با «امر واقع» دارد.

همچون تنظیمات این اختلاف نظر در مورد مشروطه نیز وجود دارد. آدمیت، ناطق و طباطبایی با رد مشروطیت مشروطه اول عثمانی، تأثیرپذیری مشروطه ایران از عثمانی را نیز نمی‌پذیرند. اشکال چنین دیدگاهی در عدم توجه به بستر تاریخی رویداد و نگاه تک‌بعدی-و صرفاً از زاویه علم حقوق- به رخداد مشروطه است. این واقعیتی کتمان‌ناپذیر است که مشروطه اول عثمانی با وجود ایرادات جدی‌اش نوعی از نظام مشروطه بود. طباطبایی از سویی دیگر بر آن است که واسطه آشنایی ایرانیان با فکر مشروطه، نه عثمانی که هند بود. این مدعا در شرایطی مطرح می‌شود که هیچکس مدعی آن نیست که تنها واسطه آشنایی ایرانیان با مشروطه عثمانی بود. همانگونه که ممالک دیگری همچون ژاپن، روسیه، انگلستان و فرانسه در آشنایی ایرانیان با مفاهیم مشروطه‌خواهی از خود نقشی بر جای گذاشتند، هند و عثمانی نیز ایفای نقش کردند. آنچه اهمیت دارد چگونگی و ماهیت این نقش است. باری پیش از آنکه شوشتری مورد اشاره طباطبایی در هند با «خانه عدالت» روبرو شود ابوبکر راتب افندی- سفیر عثمانی در وین- در سفارتنامه‌اش از «نظام جدید» سخن گفته بود.

در گام پایانی این پژوهش و با بررسی تأثیر تجدد عثمانی (بویژه تنظیمات و مشروطه) بر پیشگامان مشروطه‌خواهی ایران یعنی ملکم، سپهسالار، مستشارالدوله و میرزا آقا خان کرمانی تأثیر عمیق تجدد عثمانی و الگوهای پیشبرد آن در میان نوگرایان عثمانی بر هم‌تایان ایرانی‌شان نمایانده شد. بر اساس یافته‌های این پژوهش می‌توان مدعی شد که در طرح فکر تنظیمات از سوی ملکم، اجرای آن از سوی سپهسالار و مشروعیت‌سازی برای مشروطه از سوی مستشارالدوله و میرزا آقا خان کرمانی رد پای عثمانی آشکارا به چشم می‌خورد. نکته مهمی که در اینجا باید مورد توجه قرار بگیرد این است که جز مستشارالدوله که در اثنای مسافرت به فرانسه اقامتی کوتاه در استانبول داشت، تمامی این افراد سابقه حضور طولانی‌مدت (حداقل ده ساله) در عثمانی داشتند. باری تا زمانی که گفتمان غالب

اصلاحات «تنظیمات» بود، اصلاح‌گران ایرانی هم در حوزه نظر و هم در میدان عمل زیر تأثیر همتایان عثمانی خود بودند. با در نظر گرفتن شباهت‌های فراوان میان تلاش‌های نظری (نگارش آثاری همچون: دفتر تنظیمات (کتابچه غیبی)، مجلس تنظیمات و کتابچه تنظیمات حسنه) و کوشش‌های علمی (تشکیل نهادهایی همچون «مجلس شورای دولتی» و «مصلحتخانه») تنظیمات ایران با نمونه‌های عثمانی‌شان کیفیت این تأثیرپذیری بیش از پیش نمایان می‌شود.

این تأثیرپذیری در گفتمان مشروطه‌خواهی نیز خود را نشان داده است. در استانبول بود که ملکم «وضع قوانین» را متوجه مردم کرد و برای نخستین بار با فاصله گرفتن از گفتمان تنظیمات به گفتمان مشروطیت نزدیک شد. سپهسالار که در قامت سفیر ایران در عثمانی «گزارشگر اصلاحات عثمانی» برای دولتمردان ایرانی بود در اثنای سفر ناصرالدین شاه به عراق عرب و همراه با مدحت‌پاشا نقشی مهم در آشنایی شاه ایران با تنظیمات عثمانی و نتایج آن ایفا کرد. وی در ادامه و در قامت صدراعظم نیز تمام تلاش خویش برای پیگیری پروژه اصلاحی‌اش (تنظیمات حسنه) را به کار بست. مستشارالدوله که در مشروعیت‌سازی برای مشروطیت گام‌های جدی برداشت با نوعثمانیان در ارتباط بوده و سخنی که می‌گفت شباهتی بسیار به گفته‌های نوعثمانیان داشت. درباره وی چنانچه «عدالت» به عنوان دال محوری گفتمان قانون‌خواهی‌اش در نظر گرفته شود نیز تأثیر نوعثمانیان بر او بیش از پیش نمایان می‌شود؛ چراکه پیش از او نوعثمانیان عدالت را در همان معنا و همان کارکرد مورد نظر مستشارالدوله به کار برده بودند. افزون بر این باید توجه داشت که بخش مهمی از آثار حاوی اندیشه مشروطه‌خواهی در عثمانی (بیشتر استانبول) نگاشته می‌شد. در استانبول بود که میرزا آقا خان کرمانی ضمن تعریف مشروطه به عنوان «بهترین اساس و اقسام سلطنت» در ادامه رویکرد نوعثمانیان و مستشارالدوله در جهت مشروعیت‌سازی برای مشروطیت کوشید و با طرح مفاهیمی همچون «حقوق بشریت» و «منافع وطنی» برای نخستین بار مخاطبان‌اش را با چنین مفاهیمی آشنا ساخت. امری که تا زمان حضور وی در ایران ناممکن می‌نمود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad
Sadeghi

Hossein

<https://orcid.org/0009-0002-0199-0029>

منابع

آرشیو

- آرشیو عثمانی (Başbakanlık Osmanlı Arşivi: BOA)

روزنامه‌ها

- حدیقه
- حریت
- عبرت

نسخ خطی

- کرمانی، میرزا آقاخان (۱۳۱۳ق.). آئینه اسکندری، استانبول: مجموعه نسخ خطی کتابخانه دانشگاه استانبول: نسخه خطی به شماره: NEKFY 00320
- متفرقه، ابراهیم (۱۱۴۴ق.). اصول الحکم فی نظام الامم، استانبول: کتابخانه آتاترک (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) نسخه خطی به شماره: Bel_Osm_K.0353

کتاب‌ها و مقالات

- قرآن کریم
- اصفهانی، ابوطالب (۱۳۸۳). مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: علمی و فرهنگی
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر

- _____ (۱۳۵۷). صدرالتواریخ، به کوشش محمد مشیری، تهران: روزبهان
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷). تاریخ منتظم ناصری، مصحح: محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب
- امانت، عباس (۱۳۸۳). قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۳۱۳-۱۲۴۷)، ترجمه حسن کامشاد، تهران: نشر کارنامه، مهرگان
- ایلچی، میرزا ابوالحسن خان (۱۳۶۴). حیرت‌نامه، سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی به لندن، به کوشش حسن مرسلوند، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا
- آبادان، یاووز (۱۳۹۱). «تحلیل فرمان تنظیمات»، مندرج در: /مپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات، به کوشش خلیل اینالچق و محمد سید دانلی اغلو، ترجمه رسول عربخانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، صص ۷۱-۱۰۰
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۷). الفبای جدید و مکتوبات، گردآورنده: حمید محمدزاده، تبریز: احیاء
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰). فکر آزادی و مقدمه مشروطیت، تهران: سخن
- _____ (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: خوارزمی
- _____ (۱۳۶۲). امیرکبیر و ایران، تهران: خوارزمی
- _____ (۱۳۶۴). مقالات تاریخی، آلمان غربی: انتشارات نوید
- _____ (۲۵۳۶ش). اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، تهران: خوارزمی
- آدمیت، فریدون و ناطق، هما (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران: آگاه
- بوستان‌افروز، محمدتقی؛ عامری گلستانی، حامد و توسلی رکن‌آبادی، مجید (۱۴۰۲ الف). «قانون‌نویسی تنظیماتی» در عصر ناصری، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۶ (۲)، صص ۲۹-۵۰
- _____ (۱۴۰۲) _____
- ب. «رویکردها به "قانون‌نویسی تأسیسی" در عصر ناصری و نسبت آن با شریعت»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۸ (۴)، صص ۸۵-۱۳۰
- تبریزی (مستشارالدوله)، میرزا یوسف خان (بی‌تا). یک کلمه، به کوشش باقر مومنی، بی‌جا، بی‌نا

- تقی‌زاده، حسن (۱۳۹۹). مشروطیت از زبان تقی‌زاده، به کوشش و پژوهش محمود تربتی سنجابی، تهران: هزاره اندیشه سوم
- حضرتی، حسن (۱۳۸۹). مشروطه عثمانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام
- _____ (۱۳۹۷). «اسلام و تجدد در آراء مستشارالدوله و مدحت پاشا»، مندرج در: حسن حضرتی و دیگران. جستارهایی در باب تاریخ عثمانی و ترکیه جدید، قم: لوگوس، صص ۲۴۳-۲۵۲
- _____ (۱۴۰۰). مشروطه ایران به روایت آرشیو عثمانی، تهران: لوگوس
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۴). ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، تبریز: ستوده
- زورشر، اریک. یان (۱۴۰۳)، عثمانی در آستانه تجدد، ترجمه حسن حضرتی، تهران: بام
- سید دانلی‌اوغلو، محمد (۱۳۹۱). «از دیوان همایون تا مجلس مبعوثان، قانون‌گذاری در امپراتوری عثمانی»، مندرج در: امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات، به کوشش خلیل اینالجیق و محمد سید دانلی‌اغلو، ترجمه رسول عربخانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، صص ۳۳۵-۳۴۶
- شاو، استنفورد جی. و کورال شاو، ازل (۱۳۷۰). تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان‌زاده
- شوشتری، میر عبداللطیف خان (۱۳۶۳). تحفه العالم و ذیل التحفه، به اهتمام صمد موحد، تهران: کتابخانه طهوری
- شیرازی (کازرونی)، میرزا صالح (۱۳۶۲). گزارش سفر میرزا صالح شیرازی، ویرایش، دیباچه، پانوش از همایون شهیدی، تهران: راه نو
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۵). تأملی درباره ایران، جلد دوم: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش نخست: مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی، تهران: مینوی خرد
- _____ (۱۳۹۸). تأملی درباره ایران، جلد دوم: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش دوم: مبانی نظریه مشروطه‌خواهی، تهران: مینوی خرد
- عامری گلستانی، حامد (۱۴۰۰). «عدالت و قانون در اندیشه تجددگرایان متقدم در ایران عصر قاجار»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳ (۶۳)، صص ۱۴۹-۱۸۲

- عامری گلستانی، حامد؛ مقیمی زنجان، شروین (۱۴۰۱). «جستاری دربارهٔ "تجربه" ترقی‌خواهی میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله»، سیاست‌پژوهی اسلامی‌ایرانی، ۱ (۱)، صص ۲۵-۴۶
- فروغی، محمدعلی (۱۳۸۷). حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول، مندرج در: رسایل مشروطیت، مشروطه به روایت موافقان و مخالفان، تألیف، تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ج ۱، صص ۷۷۳-۸۴۳
- فیرحی، داود (۱۴۰۰)، مفهوم قانون در ایران معاصر (تحولات پیشامشروطه)، تهران
- کرمانی، میرزا آقا خان و روحی، شیخ احمد (۲۰۰۱). هشت بهشت، نشر اینترنتی
- کرمانی، میرزا آقاخان (۱۳۲۴ق.). آینه سکندری، به سعی و اهتمام زین‌العابدین مترجم‌الملک، بی‌جا، بی‌نا
- مارتین، ونسا (۱۳۹۸). ایران بین ناسیونالیسم اسلامی و سکولاریسم، انقلاب مشروطه ۱۲۸۵، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی
- ماردین، شریف (۱۳۹۱). «تحلیلی نو در مفهوم تنظیمات»، مندرج در: امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات، به کوشش خلیل اینالجیق و محمد سید دانلی اغلو، ترجمه رسول عربخانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، صص ۱۵۵-۱۷۱
- مستشارالدوله، میرزایوسف خان تبریزی (بی‌تا). یک کلمه، به کوشش باقر مومنی، بی‌جا، بی‌نا
- میرزاحسین خان سپهسالار (۱۴۰۰). کتابچه تنظیمات حسنه، تهران: امید فردا
- میرزاملکم خان ناظم‌الدوله (۱۳۲۷). مجموعه آثار میرزا ملکم خان، تدوین و تنظیم: محمد محیط طباطبایی، تهران: کتابخانه دانش
- _____ (۱۳۸۱)، رسائل میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، به کوشش حجت‌الله اصیل، تهران: نی
- میرزایعقوب خان ارمنی (۱۳۹۵). رساله سیاسی (طرح عریضه به خاک پای همایونی)، مندرج در: هفت رساله، به اهتمام علی‌اصغر حقدار، استانبول: باشگاه ادبیات
- ناطق، هما (۱۳۶۸). ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۳۴-۱۸۴۸، پاریس: خاوران
- _____ (۱۳۸۰). کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران، تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی معاصر پژوهان.

References

- Mardin, Şerif (1996). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, Çev: Mümtazer Türköne; Fahri Unan; İrfan Erdoğan İstanbul: İletişim Yayınları
- Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (2002). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Zarcone, Thierry & Zarinebaf-Shahr, Fariba (ed.) (1993), Les Iraniens d'Istanbul, Louvain: Peeters, Institut Francais de Recherche en Iran
- Zarrinebaf, Fariba (2008/1) "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İranda Meşrutiyetçilik", Çev: Hatice Uğur, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, c. 13, Sa. 24, ss. 47-78

منابع اینترنتی

- <https://t.me/HassanHazrati50/356>
- <https://t.me/HassanHazrati50/357>
- <https://t.me/jtjostarha/166>
- <https://t.me/jtjostarha/260>

Translated References into English

Archives

- Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives (BOA)

Newspaper

- Hadika [In Ottoman Turkish]
- İbret [In Ottoman Turkish]
- Hurriyet [In Ottoman Turkish]

Manuscripts

- Kermani, Mirza Aqa Khan (1895). *Ayine-ye Skandari*, Istanbul: Istanbul University Library, Manuscript Collection: No. NEKFY 00320. [In Persian]
- Müteferrika, Ibrahim (1731). *Usul- al Hikam fi Nizma-al Umam*, Istanbul: Atatürk Library, No: Bel_Osm_K.0353. [In Ottoman Turkish]

Books

- The Holy Quran
- Esfahani, Abutaleb (2004). *Masir-e Talibi or The Travelogue of Mirza Abutaleb Khan*, edited by Hossein Khadivjam, Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan (1971). *The Diary of Etemad al-Saltaneh*, edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- _____ (1978). *Sadr al-Tavarikh*, edited by Mohammad Moshiri, Tehran: Rouzbahan, [In Persian]
- _____ (1988). *Tarikh-e Montazam-e Nasseri*, edited by Mohammad Esmail Rezvani, Tehran: Donyaye Ketab, [In Persian]
- Amanat, Abbas (2004). *Pivot of the Universe: Naser al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy (1831-1896)*, Translated by Hassan Kamshad, Tehran: Nashr-e Karnameh & Mehregan [In Persian]
- Ilchi, Mirza Abolhasan Khan (1985). *Heyrat-Nameh: The Travelogue of Mirza Abolhasan Khan Ilchi to London*, edited by Hassan Morsalvand, Tehran: Moasseseh-ye Farhangi-ye Rasa [In Persian]
- Abadan, Yavuz (2012). "An Analysis of the Tanzimat Edict," in: *The Ottoman Empire in the age of Tanzimat Reforms*, edited by Halil İnalcık

and Mehmet Seyitdanlioğlu, translated by Rasoul Arabkhani, Tehran: Pajouheshkade-ye Tarikh-e Islam, pp. 71-100 [In Persian]

- Akhundzadeh, Fathali (1978). The New Alphabet and Letters, compiled by Hamid Mohammadzadeh, Tabriz: Ihya [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoun (1961). The Idea of Freedom and the Prelude to Constitutional Movement, Tehran: Sokhan [In Persian]
- _____ (1970). The Thoughts of Mirza Fathali Akhundzadeh, Tehran: Kharazmi, [In Persian]
- _____ (1983). Amir Kabir and Iran, Tehran: Kharazmi [In Persian]
- _____ (1985). Historical Essays, West Germany: Navid Publications [In Persian]
- _____ (1977). The Idea of Progress and the Rule of Law in the Sepahsalar Era, Tehran: Kharazmi [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoun & Nateg, Homa (1977). Social, Political, and Economic Thought in Unpublished Works of the Qajar Era, Tehran: Agah [In Persian]
- Bostanafrouz, Mohammad Taghi; Ameri Golestani, Hamed; and Tavassoli Roknabadi, Majid (2023a). "Regulatory Law-Codifying in the Naseri Era," Iranian Journal for History of Islamic Civilization, 56 (2), pp. 29-50 [In Persian]
- _____ (2023b). "Approaches to "constitutional law-codifying" in the Nasser era and its relationship with Sharia," Research Letter of Political Science, 18 (4), pp. 85-130 [In Persian]

- Taghizadeh, Hassan (2020). Constitutionalism in the Words of Taghizadeh, researched and edited by Mahmoud Tarbati Sanjabi, Tehran: Hezareh-ye Andisheh-ye Sevvom [In Persian]
- Hazrati, Hassan (2010). Ottoman Constitutionalism. Tehran: Pajouheshkade-ye Tarikh-e Islam [In Persian]
- _____ (2018). "Islam and Modernity in the Views of Mostashar al-Dowleh and Midhat Pasha," in: Essays on the History of Ottoman Empire and Modern Turkey, Qom: Logos, pp. 243-252 [In Persian]
- _____ (2021). Iranian Constitutional Movement as Narrated by the Ottoman Archives. Tehran: Logos [In Persian]
- Raisnia, Rahim (1995). Iran and the Ottoman Empire on the Eve of the 20th Century, Tabriz: Sotudeh [In Persian]
- Zürcher, Erik Jan (2024). Turkey, A Modern History, Translated by Hassan Hazrati. Tehran: Yam [In Persian]
- Seyitdanlioğlu, Mehmet (2012). "From the Imperial Council to the Parliament: Legislation in the Ottoman Empire," in: The Ottoman Empire in the age of Tanzimat Reforms, edited by Halil İnalcık and Mehmet Seyitdanlioğlu, Translated by Rasoul Arabkhani. Tehran: Pajouheshkade-ye Tarikh-e Islam, pp. 335-346. [In Persian]
- Shaw, Stanford J., and Shaw, Ezel Kural (1991). History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Translated by Mahmoud Ramezanzadeh. Mashad: Astan-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Shushtari, Mir Abd al-Latif Khan (1984). Tohfah al-Alam and Zeyl al-Tohfa, edited by Samad Movahed, Tehran: Tahoori Library. [In Persian]
- Shirazi (Kazerouni), Mirza Saleh (1983). The Travel Report of Mirza Saleh Shirazi, edited by Homayoun Shahidi. Tehran: Rah-e Now [In Persian]

- Tabatabai, Javad (2016). Reflections on Iran, Vol. 2: The Theory of the Rule of Law in Iran, Part 1: The Tabriz School and the Foundations of Modernism. Tehran: Mino-ye Kherad [In Persian]
- _____ (2019). Reflections on Iran, Vol. 2: The Theory of the Rule of Law in Iran, Part 2: The Foundations of Constitutionalist Thought, Tehran: Mino-ye Kherad [In Persian]
- Ameri Golestani, Hamed (2021). "Justice and Law in the View of Early Modernists in Qajar Iran". Research Letter of Political Science, 3 (63), pp. 149-182 [In Persian]
- Ameri Golestani, Hamed; Moghimi Zanjani, Shervin (2022). " Essay into the Progressive "Experience" of Mirza Yusuf Khan Mostashar al-Dowleh,"Irano-Islamic Reaserch in Politics, 1 (1), pp. 25-46. [In Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (2008). Constitutional Law: The Principles of State Constitutionalism, in: Treatises on Constitutionalism: Constitutionalism as Narrated by Supporters and Opponents, edited by Gholamhossein Zargarinejad. Tehran: Institute for Humanities Research and Development, Vol. 1, pp. 773-843 [In Persian]
- Firahi, Davoud (2021). The Concept of Law in Contemporary Iran (Pre-Constitutional Developments). Tehran [In Persian]
- Kermani, Mirza Aqa Khan, and Ruhi, Sheikh Ahmad (2001). Hasht Behesht. Online Publication [In Persian]
- Kermani, Mirza Aqa Khan (1906). Aineh-ye Sekandari, edited by Zeyn al-Abedin Motarjem al-Molk, No place, no publisher [In Persian]
- Martin, Vanessa (2019). Iran Between Islamic Nationalism and Secularism: The Constitutional Revolution of 1906, Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney, [In Persian]

- Mardin, Şerif (2012). "A New Analysis of the Concept of Tanzimat," in: The Ottoman Empire in the age of Tanzimat Reforms, edited by Halil İnalcık and Mehmet Seyitdanlıoğlu, translated by Rasoul Arabkhani. Tehran: Pajouheshkade-ye Tarikh-e Islam, pp. 155-171, [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yusuf Khan Tabrizi (n.d.). One Word, edited by Baqer Mo'meni, No place, no publisher [In Persian]
- Mirza Hossein Khan Sepahsalar (2021). Ketabche-ye Tanzimat-e Hasaneh, Tehran: Omid-e Farda [In Persian]
- Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh. (1948). The Collected Works of Mirza Malkam Khan, compiled by Mohammad Mohit Tabatabai. Tehran: Ketabkhane-ye Danesh [In Persian]
- _____ (2002). The Treatises of Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh, edited by Hojatollah Asil, Tehran: Ney [In Persian]
- Mirza Yaqub Khan Armeni (2016). Political Treatise (A Petition to His Majesty's Feet), in: Seven Treatises, edited by Ali Asghar Haghdar, Istanbul: Bashgah-e Adabiyat [In Persian]
- Nategh, Homa (1989). Iran in the Path of Cultural Encounter (1834-1848), Paris: Khavaran. [In Persian]
- _____ (2001). The Cultural Record of the West in Iran, Tehran: Moasser Pazhouhan [In Persian]

استناد به این مقاله: صادقی، محمدحسین . (۱۴۰۳). تأثیر عثمانی بر مشروطه ایران؛ تأملی در مبانی نظری .

دولت‌پژوهی، ۱۰(۴۰)، ۳۳ - ۸۰ . doi: 10.22054/tssq.2025.83439.1608

The State Studies Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License